La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental; Sentmenat, Vallès Occidental)

ABEL FORTÓ GARCIA,[1] XAVIER MAESE FIDALGO[1]

Introducció

En aquest article presentem els resultats dels set anys d'intervencions arqueològiques, d'ençà del 2004, desenvolupades al jaciment de la Torre Roja en el marc del projecte de recerca *Societat, economia i evolució del poblament a la vall mitjana de la riera de Caldes*.[2] Aquest projecte és possible gràcies a la col·laboració inicial entre l'Ajuntament de Caldes de Montbui (Vallès Oriental), el Sr. Francesc Sagalès —propietari dels terrenys on es troba el jaciment— i l'equip d'arqueòlegs Fides. Recerca i Difusió Històrica[3] —responsable de la coordinació i direcció científica del projecte i de les diferents excavacions—, als quals s'hi afegí el 2008 l'Ajuntament de Sentmenat (Vallès Occidental). Hem d'esmentar també la participació del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat Catalunya, a partir de la campanya de 2005, amb la concessió d'una subvenció en el marc del programa de subvencions a intervencions arqueològiques incloses en projectes d'investigació, que afegida a la partida pressupostària aportada pels dos consistoris permet sufragar el projecte.

Entorn físic i geogràfic

El jaciment de la Torre Roja es localitza al turó homònim, dins una franja altitudinal entre els 375 i els 400 m sobre el nivell del mar, just en el límit dels termes municipals

---

1. FIDES, Recerca i Difusió Històrica

2. Voldríem aprofitar l'avinentesa per agrair la participació a totes aquelles persones que han col·laborat en l'excavació, i també l'atenció dispensada pels senyors David Asensio i Joan Francès, i pel Dr. Joan Sanmartí en les diverses consultes que els hem plantejat.

3. Fides. Recerca i Difusió Històrica és una associació sense ànim de lucre, que actualment està integrada per Daniel Alcubierre, Abel Fortó, Maria Garicano, Irene Gibrat, Xavier Maese, Anna Martí, Ferran Pujol i Àlex Vidal, però de la qual també han format part durant aquests set anys Borja Pelegero, Mario Granollers, Jordi Hernàndez, Jordi Pisa, Emiliano Hinojo i Daniel Vázquez.

de Caldes de Montbui i de Sentmenat (**Fig. 1**). Aquest turó forma part dels contraforts de la serra del Farell, dins la serralada Prelitoral, i esdevé una de les darreres elevacions sobre la depressió vallesana de la qual es diferencia a través de la falla que va tenir lloc durant el Miocè.

Aquestes característiques fan de l'indret una talaia privilegiada des d'on es té un control visual espectacular de la plana del Vallès fins a la serralada Litoral, que abasta pel nord fins al terme de Llinars del Vallès, i pel sud fins al de Cerdanyola del Vallès, i fins i tot s'albira el mar a través de l'escotadura del riu Besòs. Aquest control territorial també té, però, una orientació vers l'interior, ja que des del turó es pot exercir un control efectiu d'un dels passos històrics cap a la Catalunya interior a través del camí de Sant Feliu de Codines i Castellterçol cap al Moianès. És precisament el control d'aquest pas el que sembla explicar la sèrie d'assentaments que trobem a la vall mitjana de la riera de Caldes, i que, molt probablement, devien estar subordinats a la Torre Roja, com el Puig Alt de Viver (Bigues i Riells) o el Turó Gros de Can Camp (Caldes de Montbui) (Sanmartí, 1993; Asensio *et al.*, 2001). Tot i amb això, si tenim en compte alguna de les propostes de reconstrucció de la via romana establerta pel cònsol Mani Sergi entre el 120-110 aC a partir dels mil·liaris trobats, és probable que en la darrera fase d'ocupació, durant el segle I aC, el paper del poblat s'hagués vist reforçat amb relació a la via que, passant per la Garriga i el pas del Congost, comunicava el Vallès amb la plana d'Osona, si bé aquest itinerari marcat pels mil·liaris podria haver estat possible, també, a través de la via esmentada vers el Moianès (Mayer, Rodà, 1984; Miró *et al.*, 1998).

Sense que puguem parlar de relació visual o de comunicació efectiva entre assentaments, sí que és cert que hi ha covisibilitat amb els turons on s'erigeixen altres poblats ibèrics i assentaments medievals com ara el Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola), el Turó de Montcada i el Turó de les Maleses (Montcada i Reixac), el Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet), Castellruf (Santa Maria de Martorelles), el Turó de Céllecs (Vilanova del Vallès - Dosrius) i el Turó del Vent (Llinars del Vallès), a la serralada Litoral; Can Tacó (Montornès-Montmeló), a la plana, i el Puiggraciós (l'Ametlla del Vallès), el Castell de Montbui (Bigues i Riells), el castell de Sentmenat, o els ja citats Turó Gros de Can Camp i Puig Alt de Viver, a la serralada Prelitoral, per citar només alguns exemples. Òbviament, aquesta covisibilitat també s'estableix amb aquells assentaments ubicats a la plana i que van coexistir amb les diferents fases del jaciment (Fortó *et al.*, 2004).

Ultra aquesta capacitat de control territorial, el cim del turó constitueix una erola de planta aproximadament triangular, amb uns vessants abruptes que ofereixen una protecció natural, tret del cantó septentrional on trobem un istme de pendent suau per on serpenteja el camí d'accés i que, de ben segur, deu correspondre a l'accés principal original del poblat. L'indret també disposa d'una xarxa hidrològica subterrània que dóna lloc a diverses fonts naturals i garanteix l'accés a l'aigua, alhora que té una relació directa amb una plana que ofereix un gran potencial agrícola, com ho demostra l'existència de diversos jaciments, sobretot durant l'ibèric final i ja en època romana imperial al terme de Caldes (Folch *et al.*, 1988; Sanmartí, 1993; Miró *et al.*, 1998; Fortó *et al.*, 2004). Per tot plegat, és fàcil entendre l'elecció d'aquest lloc per establir un nucli de població primer durant l'època ibèrica i, posteriorment, durant l'alta edat mitjana.

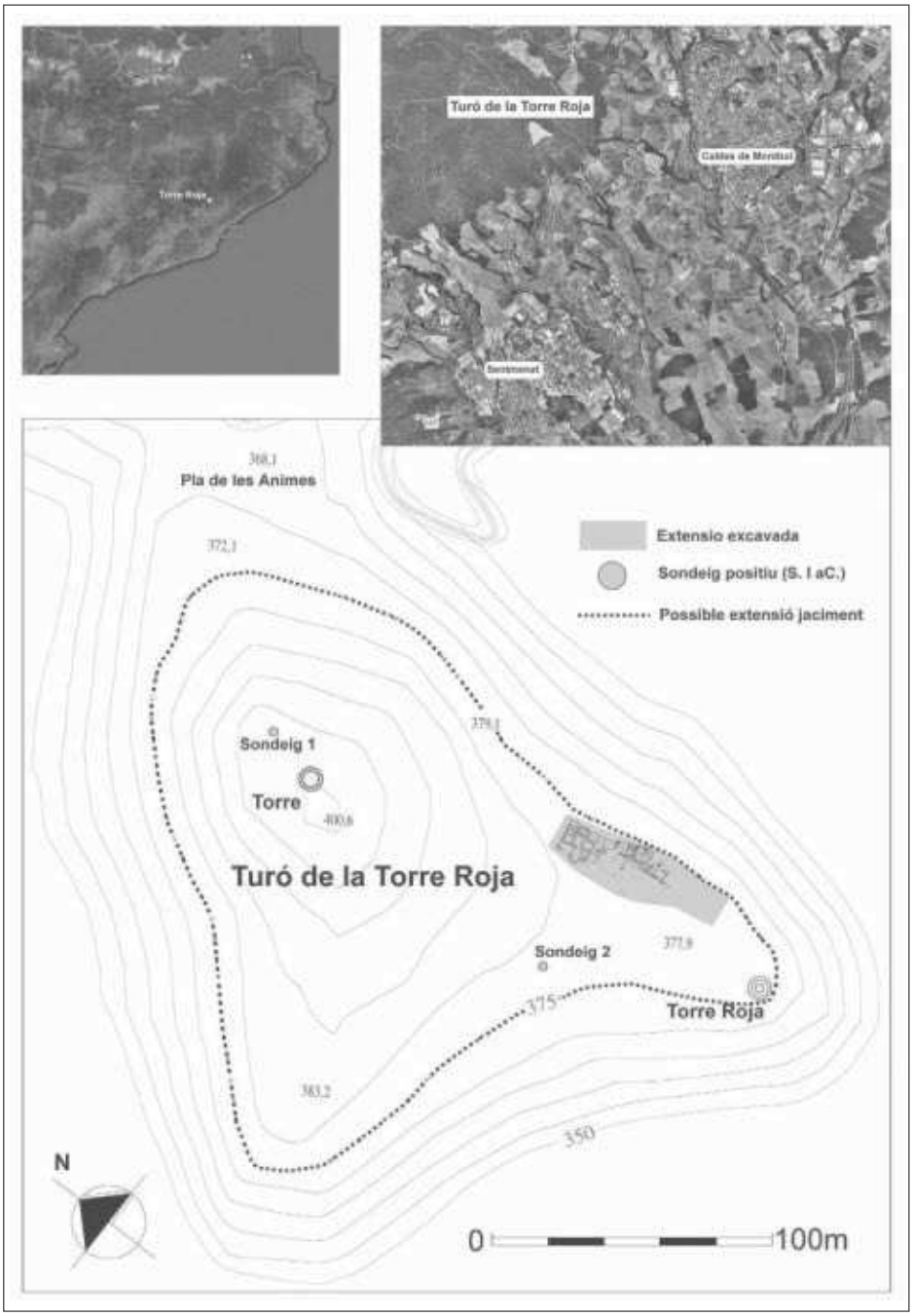

Figura 1. Mapes de situació i plànol topogràfic del jaciment de la Torre Roja

Antecedents en la recerca

La primera menció històrica del lloc correspon a un document datat el 1335, on se cita el Puig Castellar, una denominació que l'erudit Moreu Rey (1961) va poder correlacionar amb la nomenclatura més moderna de Torre Roja, que apareix per primer cop el 1529.

Cal esperar, però, fins al segle XIX perquè aquest puig esdevingui un punt d'interès, o potser caldria parlar més aviat de curiositat erudita, pel seu valor històric. Així, el polític, periodista i historiador Víctor Balaguer (1824-1901) va ser el primer a deixar constància de l'existència d'una torre i un seguit de murs, alhora que es va fer ressò de la trobada de monedes "que tienen en el anverso una cabeza cubierta con un turbante y barba y en el reverso un ginete desnudo montado en un caballo sin arreos" (Balaguer, 1850, p. 53), descripció que sembla coincident amb una moneda ibèrica. Més interessant és la referència del geòleg i erudit Josep Antoni Llobet i Vall-llosera (1779-1861) en un text presentat l'any 1854 a la Reial Acadèmia de Bones Lletres i Història de Barcelona, que porta per títol *Restos de una antigua población ybera cerca de Caldes de Montbuy*,[4] que va acompanyar d'un esbós de la torre i d'un plànol esquemàtic en el qual va incloure una segona torre al capdamunt del cim.[5]

A partir de mitjan segle XX la Torre Roja va començar a sovintejar en publicacions especialitzades (Almagro *et al.*, 1945; Sala, de Montes, 1961; Estrada, 1969; Villaronga, 1979) gràcies, sobretot, a l'inici d'un seguit d'excavacions de la mà del Sr. Llogari Sala, comissari local del Servei d'Excavacions Arqueològiques, entre el 1959 i l'inici de la dècada de 1970 que, malauradament, no han deixat gaires testimonis escrits. Llogari va relacionar el poblat i el jaciment proper de les Cremades amb la seca d'Eusti, tot i que per alguns investigadors aquesta seca devia ser de l'Ausetània (Pérez, 2002).

L'any 1984 va significar una data cabdal en el coneixement del jaciment, ja que es va iniciar una sèrie ininterrompuda de campanyes d'excavació fins al 1992, en el marc dels Camps d'Aprenentatge d'Arqueologia organitzats per la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Caldes de Montbui. Aquest projecte, amb una metodologia arqueològica moderna, va permetre, per primer cop, tenir un coneixement més acurat de l'ocupació i l'urbanisme del poblat, alhora que proporcionava uns contextos ceràmics clars. Així, es va precisar una ocupació ibèrica entre els segles V i I aC, i es va documentar la necròpolis d'època medieval, per a la qual es va proposar una cronologia dels segles XI-XII dC (Folch *et al.*, 1988; Miró *et al.*, 1998). En el moment inicial d'aquest projecte també va coincidir el reestudi dels materials procedents de les excavacions d'en Llogari Sala per part de l'investigador Joan Sanmartí, amb motiu de l'elaboració de la seva tesi doctoral sobre el territori laietà,

4. El document, conservat a la biblioteca de la Reial Acadèmia de les Bones Lletres, és, sens dubte, d'una gran rellevància si tenim en compte que és anterior a la notícia de les troballes del Cerro de los Santos a Albacete (1871) i de la Dama d'Elx (1897) (Sanmartí, Santacana, 2005), o, més proper en l'espai, a la descoberta i excavació de l'Hort de Can Rodon a Cabrera de Mar per part de Joan Rubio de la Serna (1881) (Zamora, 2007), unes fites que acostumen a citar-se com les primeres passes de la historiografia ibèrica (Ruiz *et al.*, 2004; Sanmartí, Santacana, 2005).

5. Durant la campanya de 2005, i seguint les indicacions d'aquest text, es va localitzar aquesta possible segona torre, que consisteix en un amuntegament concèntric de pedres de mida gran. Tot i que es va fer una neteja de la vegetació, resulta difícil concloure que realment sigui una torre sense fer abans una excavació.

a partir del qual proposava una cronologia més antiga per a la fase inicial, dins el segle VI aC o fins i tot en la transició bronze final – primera edat del ferro, i en el qual ja observava l'absència de materials que es poguessin atribuir amb claredat al segle II aC (Sanmartí, 1986).

Finalment, el 2004 s'inicià el projecte actual, amb un primer conveni (2004-2009) signat entre Fides, l'Ajuntament de Caldes de Montbui i la propietat dels terrenys, i un segon, signat l'any 2010, que dóna continuïtat al projecte fins al 2017 i al qual s'hi ha afegit l'Ajuntament de Sentmenat.

Resultat de les campanyes 2004 - 2010

Com bé hem apuntat més amunt, els estudis fets durant la dècada dels vuitanta del segle passat ja havien constatat la importància del jaciment i l'àmplia forquilla cronològica que cobreix. Amb les noves campanyes d'excavació no hem fet més que confirmar aquesta impressió (Fig. 2), tot assolint una data inicial més ajustada, una seqüència evolutiva de l'urbanisme al llarg dels sis segles de vida de l'*oppidum* ibèric prou completa i una caracterització més acurada de l'ocupació d'època medieval. Així, hem pogut destriar cinc fases, de les quals quatre corresponen a l'ocupació ibèrica i la cinquena a la medieval. En alguns casos les forquilles resulten encara molt àmplies i, fins i tot, hi ha alguna de les fases constructives que resta força desconeguda, però, de ben segur, aquests defectes podran corregir-se a partir de noves campanyes.

Fase 1 (mitjan VI aC – mitjan V aC)

La primera ocupació humana al turó de la Torre Roja es documenta a partir de la segona meitat del segle VI aC fins a mitjan V aC (Fig. 3) i ocupa una extensió aproximada de 600 m^2, tot i que es probable que s'estengui arreu del turó. Fins ara les restes associades al període més antic d'ocupació s'han localitzat a la zona 1 (sector nord), on s'ha pogut esgotar tota l'estratigrafia dels diferents àmbits, la qual cosa ha permès d'arribar als nivells fundacionals del poblat. Aquests nivells recolzen directament sobre la roca mare que, a la part més propera al vessant, presenta una cota més baixa de manera que hi ha hagut una major acumulació de sediment, que ha permès una millor conservació de les restes que corresponen a aquest moment. Malgrat això, els nivells exhumats de la Fase 1, atès que es troben sobre la mateixa roca, són molt escadussers, sobretot pel que fa als murs, els quals devien ser força simples (sector 31). Pel que fa a les estructures que retallen la roca, com forats de pal, aquestes es troben més ben conservades, i es relacionen amb possibles unitats domèstiques o cabanes. La profusió d'estructures i nivells arqueològics associats a les fases més modernes ha malmès en bona mesura la conservació i recuperació de les restes de la Fase 1. Tot i això, la documentació d'aquests pocs elements, fonamentacions de murs i forats de pal, així com altres retalls irregulars excavats a la roca, han permès definir fins al moment quatre sectors, que es podrien arribar a correspondre a sengles cabanes (sectors 7, 12, 31 i 35).

Figura 2. Planta general del jaciment de la Torre Roja

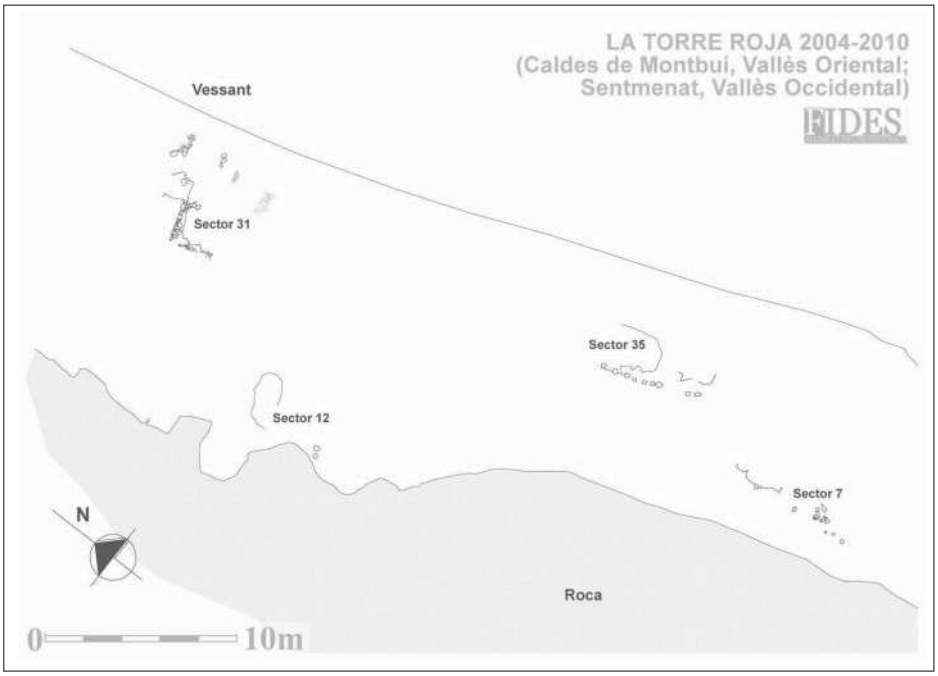

Figura 3. Planta general del jaciment de la Torre Roja durant la Fase 1

Arran d'aquests quatre sectors, tot observant la seva distribució i planta, podríem definir aquesta primera fase com una ocupació preurbana, definida per una agrupació de cabanes disperses, semiexcavades al subsòl, construïdes principalment amb elements peribles i, en algun cas, amb estructures muràries molt simples —amb un ús molt limitat de la pedra—, i una més que probable absència d'estructures de caràcter defensiu i de vies de pas clarament delimitades. Aquestes cases tenien, aparentment, una única estança.

A la depressió Litoral i Prelitoral (Francès, 2000; Asensio *et al.*, 2001), tot seguint la tradició del bronze final i del primer ferro, aquests assentaments preurbans ocuparan els cims o els vessants assolellats dels turons, com en el cas de la Torre Roja, i amb un curs d'aigua a prop, en el nostre cas, la riera de Caldes.

Al territori laietà, durant el segle VI aC (i la Torre Roja n'és un exemple clar), "la tipologia dels assentaments continuarà [...] emmarcada dins del que definim com a fórmules i recursos tradicionals, és a dir, construccions lleugeres amb materials peribles i complementades amb fosses, aïllades o agrupades, que a la depressió Prelitoral representen fins ara l'únic vestigi d'habitació d'aquesta època" (Asensio *et al.*, 2001). Evidències d'aquest tipus d'assentament es documenten a la Penya del Moro (Barberà, Sanmartí, 1982) i a Ca n'Oliver, mentre que evidències d'ocupació pels materials es constaten a Montjuïc (Granados *et al.,* 1986), al Puig Castellar de Santa Coloma (Sanmartí *et al.,* 1992), a Can Xercavins, UAB (Francès, 1998), i al turó Gros de Can Camp a

Caldes de Montbui (Sanmartí, 1993), entre d'altres. Segons la tipologia d'assentaments aplicable a la Laietània durant aquest període, la Torre Roja es devia correspondre a un model organitzatiu a mig camí entre l'hàbitat dispers, propi del bronze final i de la primera edat del ferro, i les formes protourbanes del primer període ibèric (Francès, 2000; Asensio *et al.,* 2001).

Les evidències constaten una variabilitat important en el model d'habitatge, tot seguint el concepte de cabana aïllada. Majoritàriament segueixen el model propi del bronze final-ferro caracteritzat pels retalls, fons de cabana i forats de pal, però la presència escadussera de sòcols de pedra de murs —per tal de compensar les irregularitats del terreny, tot elevant el basament a un mateix nivell—, marcaria el preàmbul del sistema constructiu de les fases següents. El sector 31 (Fig. 4), emplaçat a l'extrem nord del jaciment, just a tocar del vessant, ho exemplifica clarament, gràcies a la presència de dos sòcols de pedra lligada en sec de més de 2 metres de llargada, que dibuixen l'angle d'un mur que recolza directament sobre la roca, i que s'associa a un parell de forats de pal i a les restes, molt malmeses, d'un altre mur d'1 metre en el costat oposat. La roca on recolzen els murs, així com la resta del recinte, sembla haver estat retallada i treballada expressament per condicionar un espai d'habitació. Aquests elements permeten dibuixar una petita habitació d'uns 30 m^2, aparentment rectangular, bastida i semiexcavada directament sobre la roca, i on el vessant devia actuar com a límit natural de l'estança pel costat est. En l'extrem est d'aquesta es documenta una petita llar de foc sense preparació, de planta circular molt ben perfilada, associada als nivells de paviment que devien funcionar amb els sòcols de pedra. La trobada d'aquest element tan quotidià fa més que probable que ens trobem davant d'un recinte domèstic.

Els altres tres sectors —7, 12 i 35— presenten, *grosso modo*, uns mateixos elements, en aquest cas, una agrupació de forats de pal, més o menys alineats, en algun cas

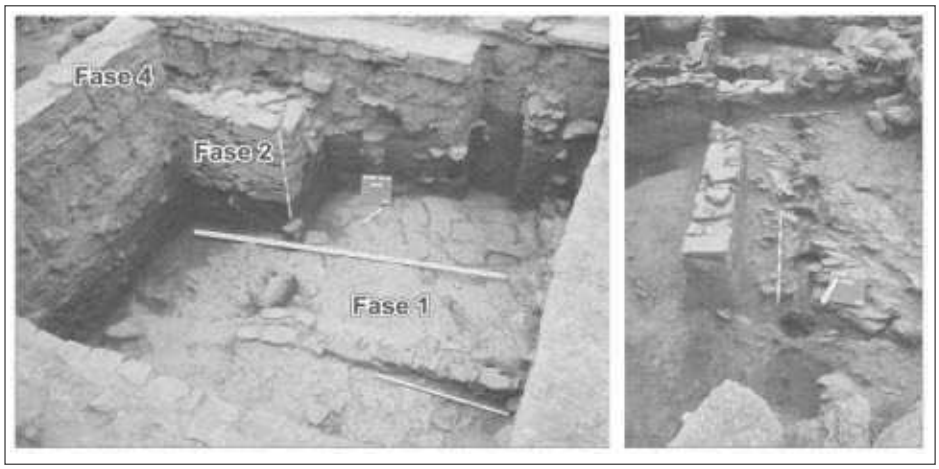

Figura 4. Sòcol de pedra d'un mur del sector 31 (esquerra), al fons de l'habitació. Alineació de forats de pal (dreta) del sector 35

completada per un retall irregular excavat igualment a la roca, sense que es documenti cap resta de sòcol o mur de pedra. La presència d'aquests elements permet copsar una certa organització de l'espai, tot dibuixant diversos àmbits. Destaca el sector 35 on s'han documentat fins a 9 forats de pal perfectament alineats (Fig. 4). La variabilitat morfològica és força elevada, si bé hi ha una tendència general a la planta circular i ovalada, amb un diàmetre entre els 15 i 20 cm, i una fondària al voltant dels 14 i 25 cm, així com una separació entre ells dels 2 als 40 cm. Aquesta alineació de forats de pal podria estar dibuixant el límit oest d'una estança d'aproximadament 5,50 m de costat. El fet de constatar la tendència a una certa horitzontalitat dels estrats documentats en els sectors 31 i 35, i un pendent poc pronunciat vers el vessant, que s'estén just per sota de la muralla de la fase 2, duu a plantejar la possibilitat que hi hagués hagut una muralla o mur de contenció amb un traçat similar a la muralla de la fase 2, però més avançat, i del qual no queda cap evidència.

En relació amb els materials recuperats (Fig. 17), cal dir que es tracta d'una de les fases més mal representades juntament amb la fase 3, de manera que la continuïtat en la recerca pot arribar a donar un tomb pel que fa a les proporcions que s'estableixen entre els grups ceràmics.[6] Un fet destacat, sens dubte, és la proporció que s'estableix dins de la ceràmica indígena —98,9% del total en nombre de fragments i 97,1% en nombre mínim d'individus— entre les produccions a mà i a torn, amb una xifra de les primeres que supera amb escreix les darreres —855 per 452 en nombre de fragments, i 104 a 30 en nombre d'individus. Les formes més corrents són olles/urnes i plats tapadora, i són molt corrents les decoracions consistents en cordons amb impressions o incisions en general sobre la vora, just per sota d'aquesta, o bé per sobre de l'espatlla, una decoració habitual en contextos de l'ibèric antic a l'àrea laietana (Asensio *et al.*, 2001; Francès, 2002; Zamora, 2007). És significatiu apuntar la presència d'un lot important de ceràmiques brunyides corresponents a elements de taula o vaixella, com ara gerres, gerretes, vasos o plats, que semblen seguir una tradició del bronze final – primera edat del ferro. Segurament són aquests els tipus de materials que Joan Sanmartí va proposar que podien ser, fins i tot, anteriors al període ibèric (1993).

Entre la ceràmica a torn destaca l'oxidada, en què les formes més freqüents són les tenalles bicòniques, sovint amb perfil de coll de cigne, però on també tenim gerretes, algun plat de vora girada o una enòcoa. Entre la ceràmica reduïda les formes més habituals corresponen a gerretes, algun vas en forma de calze o algun plat. Pel que fa a les importacions —1,1% del total en nombre de fragments i 2,9% en nombre mínim d'individus— només en tenim tres per a aquest moment; d'una banda hi ha un fragment d'una copa jònia, i de l'altra un parell de bases amb peus, que podrien correspondre a morters d'origen grec. Estratigràficament, els dos fragments de ceràmica comuna es troben per sota de la copa jònia, alhora que per sota d'aquelles tenim encara un estrat on les importacions són absents, fet que ens porta a proposar una datació inicial, com a mínim, de mitjan segle VI aC, tal i com ja havia proposat Joan Sanmartí (1993).

6. No és tampoc l'objecte d'aquest article presentar un estudi detallat dels materials exhumats, així que ens centrarem en aquells aspectes que ens semblin més destacats segons les fases per tal de caracteritzar-les i poder establir alguns trets comparatius amb altres poblats laietans.

Contextos ceràmics que remeten a aquest mateix moment els tenim a Ca n'Oliver en la seva fase 1A (Asensio *et al.*, 2001), la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, Maresme), on aquesta fase podria iniciar-se a mitjan segle VII aC[7] (Coll *et al.*, 2004), o, probablement, l'horitzó D del Turó del Montgròs (el Brull, Osona) (López, Riera, 2004), un poblat que es troba ja a l'Ausetània.[8]

Fase 2 (mitjan del V aC – final del IV aC)

A la segona meitat del segle V aC es produeix un canvi dràstic i profund en la fisonomia del poblat (Fig. 5), ocupació que es perllongaria al llarg del segle V i IV aC (Fase 2). Fins a dia d'avui només hem pogut excavar 900 m^2, però en tot cas som lluny de copsar amb certesa l'extensió total del poblat.

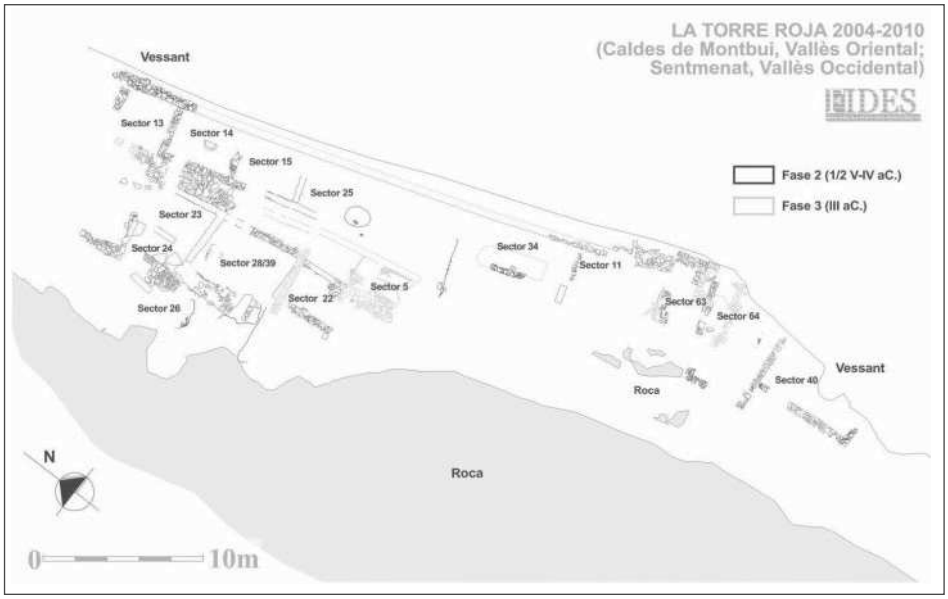

Figura 5. Planta general del jaciment de la Torre Roja durant les Fases 2-3

7. Hem citat aquest poblat com a exemple al llarg de la nostra descripció pel fet que l'estudi dels materials sembla cobrir una cronologia molt similar a la de la Torre Roja. Per contra, el jaciment presenta el problema d'estar molt alterat per les activitats agrícoles desenvolupades amb posterioritat al seu abandonament, de manera que hi ha greus problemes per associar els materials amb les estructures exhumades, amb excepció del període comprès entre els segles IV i III aC (Coll *et al.*, 2004).

8. Tot i trobar-se a l'Ausetània, hem cregut interessant citar aquest exemple atès que la distància amb la Torre Roja no és excessiva —aproximadament d'uns 24 quilòmetres en línia recta— i té una ocupació inicial molt antiga —que cal situar al bonze final (López, Riera, 2004)—, i també perquè, com hem vist al principi, la Torre Roja devia estar situada just a l'inici d'una d'aquestes vies vers l'interior de l'Ausetània i la Lacetània.

A mitjan segle v aC, s'abandona un hàbitat caracteritzat per un conjunt de cabanes disperses, i s'adopta una xarxa plenament urbana, estructurada principalment a partir del bastiment d'una muralla o mur de tancament i per un carrer pavimentat en paral·lel, a banda i banda del qual s'arrengleren un seguit d'habitatges. La muralla perimetral discorre paral·lela al vessant est del poblat i es troba afectada per les construccions de les fases posteriors, sobretot pels bastiments de murs de feixa moderns, la qual cosa ha fet que fos recomanable l'excavació de trams puntuals i que se'n prioritzés la consolidació. Tot i això, els trams excavats han permès concretar la seva cronologia fundacional situada a mitjan del v aC. Els trams conservats presenten una amplada de quasi un metre, amb un aparell de pedra gran treballada a la seva base i un alçat amb pedra rectangular i plana d'un mòdul més petit i lligada amb argila. El seu nucli es troba reblert amb una gran quantitat de pedres mitjanes i petites molt irregulars, que es completaria amb la construcció dels paraments intern i extern d'aparell rectangular. El sistema de delimitació d'un *oppidum* pot respondre a dues necessitats, ja sigui com a element defensiu o de delimitació (Gracia, Munilla, 2004). En aquest cas, atesa la configuració i les mides d'aquest mur perimetral, sembla que devia funcionar com a component delimitador d'un espai d'hàbitat i no pas defensiu, resultat de la planificació urbanística on s'adossarien les diferents estances.

Atenent als elements descrits prèviament —muralla, xarxa viària i urbanisme—, així com la configuració topogràfica, la grandària —probablement entre 2 i 4 hectàrees—, i la seva possible jerarquització dins de l'establiment social ibèric, el model d'assentament aplicable al cas de la Torre Roja presenta certs dubtes, ja que semblaria definir-se una planta intermèdia entre un poblat d'erola i un de barrera (Sanmartí, Santacana, 2005). L'àrea fins ara excavada, tot i que extensa, no permet definir una designació clara, més tenint en compte que en el nostre cas s'observen característiques comunes a tots dos tipus.

Durant l'ibèric ple es multipliquen els tipus d'assentaments, tot responent a una realitat molt diversa, influenciada per l'evolució social i política de les comunitats ibèriques (Asensio *et al*., 1998; 2001).[9] Com ja avançaven aquests mateixos autors (Asensio *et alii*, 2001), i confirmat durant les set campanyes fetes fins ara a la Torre Roja, aquest jaciment es podria considerar un nucli urbà vertebrador de segon ordre per les seves característiques —grans dimensions d'entre 1 i 4 hectàrees, xarxa urbana complexa, situació estratègica als primers estreps de la serralada Prelitoral, enorme profusió en el volum de les importacions, així com la seva pervivència fins als darrers moments de l'ibèric final. Altres jaciments laietans considerats de segon ordre serien el turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès) i el Turó de la Rovira (Barcelona). Sembla que la Torre Roja durant aquestes fases (mitjan v aC - final iii aC), i sobretot durant la fase 4 (segle i aC), devia vertebrar un ampli territori circumdant, amb una posició preeminent respecte a la resta d'assentaments documentats a la vall mitjana de la riera de Caldes (Sanmartí, 1993), com eren els jaciments del Turó Gros de Can Camp i les Cremades (Caldes de Montbui) i el Puig Alt de Can Viver (Bigues i Riells), entre d'altres.

Pel que fa als materials emprats en la construcció de les cases durant aquesta fase 2, així com a la fase 3, són els que es documenten habitualment — pedra, tovot i tàpia. La tècnica emprada per al bastiment dels murs és la de maçoneria o paredat, que consisteix en un aparell

9. Segons aquests autors la tipologia d'assentaments devia ser la següent: ciutats/capitals, nuclis vertebradors o nuclis urbans de segon ordre, vilatges fortificats, nuclis d'activitat econòmica especialitzada, vilatges o llogarets, i poblament dispers.

irregular fet amb pedres de forma i mida diversa lligades amb argila o argamassa. Quant a la interpretació del sistema de coberta, versemblantment devia ser molt similar a altres assentaments ibèrics: un embigat de fustes cobertes per una argamassa d'argila barrejada amb palla i elements vegetals (Belarte, 1997; Sanmartí, Santacana, 2005).

Respecte a la xarxa viària, l'únic carrer fins ara documentat (Sector 13bis) presenta unes dimensions de 15 m de llarg, amb una amplada variable entre 1,3 m al seu extrem nord, i 2,1 m a l'extrem sud, amb un paviment de lloses planes (Fig. 6). Atesa la seva poca amplada, únicament devia permetre el pas de persones i animals de càrrega, però no pas de vehicles rodats. Aquest eix viari discorre paral·lel a uns 3 metres de la pròpia muralla, en una orientació nord-sud. Al llarg d'aquests 15 m es disposen, a banda i banda del carrer, diferents habitatges en bateria, tot compartint parets mitgeres i emprant la pròpia muralla com a paret de fons de les cases ubicades al costat est del carrer. Aquest tram de carrer només es localitza a l'extrem nord del jaciment, mentre que a tota la meitat meridional no s'ha pogut constatar cap mena d'eix viari, ja que segurament les construccions posteriors han destruït qualsevol evidència. En aquesta àrea, a més, també aflora la roca en cotes més superiors, la qual molt probablement a causa de la seva horitzontalitat, devia funcionar com a zona de pas o carrer improvisat per accedir a l'àrea meridional del poblat.

Juntament amb aquest carrer, i com a part de la xarxa viària del poblat durant aquesta fase, es constata un espai obert (sector 13) just a l'inici de l'extrem nord del carrer. En aquest punt es documenta un gran espai d'aproximadament uns 47 m^2 (11 metres de llarg per 4 metres d'amplada), amb un paviment de terra batuda i lloses planes disperses. Malauradament, fins al moment no s'ha pogut excavar el costat nord d'aquest espai, atès que és la zona per on s'accedeix actualment al jaciment, la qual cosa en fa impossible l'excavació per tal de no interferir en l'accés al turó. Malgrat això, la continuació de la muralla vers el nord, que devia conformar el límit est d'aquest espai obert, ens permet pensar que el carrer suara esmentat devia continuar a l'altre costat d'aquest espai, o que possiblement som davant d'un dels accessos al poblat.

En general les cases fins ara documentades a la Torre Roja durant les fases 2 i 3 presenten fins a tres tipus de plantes, quadrades, rectangulars i trapezoïdals, tot adaptant-se a la distribució tant del carrer i de la muralla, com a l'orografia del terreny. Les seves superfícies devien oscil·lar entre els 20 m^2 i els 50 m^2, malgrat que en els casos de dimensions més grans, es tracta de mesures molt dubtoses, atès que els seus límits són força imprecisos a causa del grau d'arrasament. El tipus d'habitatge més simple es correspondria al de planta quasi quadrangular de dimensions reduïdes (20 m^2), i d'una estança única. Ara per ara s'han documentat dues cases d'aquest tipus (sectors 14 i 15), i possiblement una tercera (sector 25), tot i que en aquest darrer cas un dels límits no és prou clar. Aquests tres habitatges es localitzen exclusivament al costat est del carrer, empren el mur de tanca com a paret de fons, i estan disposats contiguament. El poc espai disponible entre el propi carrer i la muralla, 3 m d'amplada, condicionà l'estructura i la planta dels habitatges disposats en aquest estret tram. Les cases 14 i 15 presenten unes dimensions de 4,8 m de llarg per 4 d'amplada. Pel que fa a l'ús de l'espai intern d'aquest tipus d'habitatge, s'han documentat pocs elements d'agençament intern; únicament la casa 14 presentava una llar de foc en posició central, amb una planta circular d'uns 60 cm de diàmetre per 10 cm de profunditat, i una capa refractant de ceràmiques. Un darrer element, però en aquest cas no pas d'agençament, es correspondria a la trobada d'un enterrament ritual d'ovicaprí dins d'un retall de planta circular, en el que semblaria ser l'espai interior del sector 25, el qual ja es trobava excavat d'antuvi.

Figura 6. Carrer pavimentat amb lloses de la Fase 2 (Sector 13bis)

Al costat oest del carrer es documenten un seguit d'habitatges (sectors 23-24, 26, 28-39 i 22) però, malauradament, les construccions de la fase 4 han fet malbé bona part dels seus murs i han impossibilitat que puguem definir les seves plantes. Malgrat això, i gràcies als pocs murs conservats amb prou entitat, es documentarien fins a tres habitatges de planta rectangular, que ocupaven un solar al voltant dels 27 i els 50 m^2, dividits, aparentment, en dues estances. En aquests casos no ha restat cap evidència del mur de tancament oest, ja que segurament es va bastir directament sobre la roca. La primera d'aquestes cases es correspondria als sectors 23-24, amb unes dimensions de 4,1 m d'amplada i, com a mínim, 6,5 m de llarg, i una àrea mínima de 27 m^2, dividida en dues estances més o menys quadrangulars. En el seu interior es documentaren un petit mur i un enllosat de petites dimensions adossat a aquest primer, possiblement d'alguna reparació posterior al bastiment de la casa.

La segona de les cases (sector 28-39), de 6 m d'amplada i, com a mínim, 8 m de llarg, amb una superfície d'uns 50 m^2, ja es trobà excavada d'antuvi; és en les campanyes actuals on s'han documentat diferents retalls fets a la roca, que inclouen la rasa de fonamentació del mur meridional. Aquests retalls a la roca semblen dibuixar una distribució en dues estances, atès que la roca es troba retallada de forma molt acurada, i forma un angle recte lligats al mig de la casa. Just en aquesta cantonada es va localitzar una banqueta feta amb 4 filades de blocs de pedra i amb argila, d'1,20 m de llarg per 0,8 m d'ample. L'estança oest devia tenir la roca com a nivell de circulació.

Finalment, la tercera de les cases (sector 22) presenta unes dimensions mínimes de 7,8 m de llarg per 4,2 m d'ample (30 m^2), malgrat que no s'ha documentat el mur de tancament meridional. A l'igual que els dos casos anteriors, també es constaten dues estances de planta més o menys quadrangular, i com a únic element d'agençament, es localitzà una petita llar de foc de planta força irregular, ubicada a l'extrem est de l'habitatge, a tocar del mur del carrer.

Els sectors 11, 34 i 63 presenten unes plantes molt poc definides. Aquests tres habitatges tenen en comú la muralla com a mur de tancament oriental i algun mur perpendicular a aquesta, que permetria dibuixar els seus límits hipotètics.

Pel que fa al sector 63, aquest encara es troba en procés d'excavació, i no és possible determinar les seves dimensions i planta, tot i que sembla que devia funcionar amb el sector 64, amb el qual comparteix un mur mitger, on es troba la porta que comunica ambdues estances. Les excavacions dutes a terme fins ara al sector 64, tot i que encara no s'han acabat, permeten dibuixar una casa de planta trapezoïdal d'una única estança, de 7,1 m de llargada i entre 4,2 i 6 d'amplada, i amb unes dimensions de 36 m^2. Fins al moment no s'ha documentat cap mena d'agençament de l'espai intern de l'habitatge que permeti determinar-ne la funció.

Just al sud del sector 64, es documenta el darrer sector o casa, el sector 40. Possiblement, aquest sector es correspongui a una estança d'un habitatge més gran, que es devia perllongar vers l'oest, atesa la presència d'una porta d'accés en el seu mur oest. En les properes campanyes d'excavació es procedirà a continuar els treballs en aquesta àrea per determinar l'extensió i els límits reals d'aquesta casa. Fins al moment el sector 40 es correspondria a una estança de planta trapezoïdal de 7,2 m per 3,6 d'amplada i unes dimensions de 23 m^2.

Aquesta fase és la segona pel que fa al nombre de materials recuperats —7.500 fragments i 735 individus en conjunt— (Fig. 17), tot i que a una gran distància de la fase 4. Si bé la datació de l'amortització d'aquesta fase ens situa en un moment de finals

del segle IV aC, hi ha diversos materials que ens podrien situar l'inici d'aquesta fase en la segona meitat del V aC. Ens trobaríem, doncs, a cavall entre l'ibèric antic i l'ibèric ple, de manera que podem distingir entre una subfase 2A o fundacional i una subfase 2B, encara que els contextos que podem atribuir clarament al moment inicial són molt escadussers —poc més de 2.000 fragments i 224 individus.

Si comencem per les importacions —4,1% del total en nombre de fragments i 7,9% en nombre mínim d'individus— i més concretament per la vaixella àtica, el context més antic ens el marquen dos fragments de *castulo cup* i tres de figures roges del tipus *Saint Valentin*, que ens situarien en la segona meitat del V aC, moment fundacional del poblat com a tal. La ceràmica a mà continua ocupant el primer lloc dins les produccions locals, encara que les peces brunyides estan ja en un clar retrocés, tot plegat amb un repertori formal idèntic al de la fase 1. Entre la ceràmica a torn, l'oxidada és la més nombrosa, per davant de la reduïda o de la pintada, entre la qual destaca la producció amb pintura blanca. Entre les formes trobem sobretot tenalles i plats i bols de vora reentrant, però també algunes gerres i alguna enòcoa.

Per a la subfase 2B el volum de material és més important —gairebé 5.000 fragments i 490 individus—. La vaixella àtica del segle IV, amb una trentena d'individus, es compon principalment de les formes Lamboglia 21 i 22, així com d'algun escif; tenim també vaixella de figures roges, entre la qual destaca un escif, o tres vores de crater de campana. Entre les importacions tenim també present l'àmfora púnico-ebusitana PE-12, encara que amb un paper molt testimonial. Quant a les produccions ibèriques —95,9% en nombre de fragments i 92,1% en nombre mínim d'individus—, ara ja sí, la ceràmica a mà experimenta un retrocés important, mentre que el repertori es restringeix al propi de la cuina, i la ceràmica brunyida pràcticament desapareix, alhora que les decoracions de cordons i pentinats es fan menys freqüents. La ceràmica a torn, molt especialment l'oxidada, experimenta un fort impuls, se'n diversifiquen les formes i és ara quan es fan molt freqüents els bicònics, sobretot en ceràmica reduïda.

De contextos similars a ambdues subfases se n'han documentat, dins la Laietània, a la fase de l'ibèric ple del nucli ibèric de Montjuïc (Asensio *et al.*, 2009), a les fases 1B i 2 de Ca n'Oliver (Asensio *et al.*, 2001), a la fase 1 de Burriac (Zamora, 2007), a la fase 1 de Puig Castellar (Ferrer, Rigo, 2003), a la Cadira del Bisbe (Coll *et al.*, 2004), o als horitzons E i F del Turó del Montgròs (López, Riera, 2004), poblat que, recordem-ho, no es troba a la Laietània.

A banda de la ceràmica hem de destacar també diversos fragments d'escòria i dos possibles culot[10] de forn.

Fase 3 (finals del IV – finals del III aC / inicis del II aC)

En un moment indeterminat de finals del segle IV aC la fisonomia del poblat pateix una transformació important, sobretot pel que fa a la trama urbana, que es replanteja totalment (Fig. 5). Sens dubte aquesta fase és, juntament amb la 1, la més desconeguda ja que es presenta molt discontínua a causa de les construccions posteriors de la fase 4, que la destrueixen considerablement i no ens permet veure amb claredat tots els canvis produïts.

10. Massa de ferro i escòria que es diposita al fons del forn.

Així, es manté la muralla però el carrer s'amortitza i aquest espai públic és ocupat per noves construccions i cases, que dibuixarien, suposadament, uns habitatges més complexos. Aquest període sembla perllongar-se fins a finals del segle III o inicis del segle II aC, moment en què el poblat s'abandona totalment, segurament en el context de la segona Guerra Púnica o bé amb les campanyes de Cató.

L'amortització de la xarxa viària la determina la construcció, en sentit longitudinal, d'un mur d'uns 21 m que devia vertebrar les noves construccions fetes en aquest moment, malgrat que malauradament no en queden prou testimonis, a excepció d'un parell d'elements localitzats al seu extrem sud. Aquest mur en el seu extrem nord, amortitza l'espai obert de la fase 2, encara que no queda prou clar si els espais resultants esdevindrien nous hàbitats o si senzillament continua mantenint la mateixa funció.

Com dèiem abans, en l'extrem meridional d'aquest mur, on sembla que devia finalitzar, es documenten un parell d'estances molt petites (sector 5), tot i que no queda prou clar si podrien pertànyer a una mateixa casa. El que és prou evident és que aquestes construccions també amortitzen el carrer ibèric de la fase 2, tot escapçant-lo. L'estança nord empra el mur suara esmentat com a paret est i devia quedar delimitada per un altre mur paral·lel que devia funcionar com a mur mitger amb l'estança oest. Aquesta primera estança de planta quasi quadrangular i de 2,2 m de llarg per 2 m d'amplada, presentava una superfície de 4,6 m^2 i els seus nivells de circulació es trobaven quasi a nivell de la roca, raó per la qual es conserva molt poca potència estratigràfica. Al mig d'aquest menut àmbit es documenta una petita llar de foc de molt poca entitat, que permetria atribuir una funció domèstica i d'hàbitat a aquest recinte.

Respecte a la segona estança, malgrat les reduïdes dimensions de les restes conservades, és la que ha permès documentar més elements. Només es conserva l'angle de dos murs de 2 i 3,5 m, respectivament, que donaria una superfície d'uns 6,8 m^2, però es constata la presència d'un enllosat de pedres que devia funcionar com a paviment d'un habitatge, i que es tracta de l'únic cas conegut al jaciment per a totes les fases (Fig. 7). En l'extrem nord d'aquest enllosat, just a tocar del mur nord de l'estança, en un espai sense presència de lloses, es documenta un enterrament infantil (Fig. 7), l'únic per a tot el període de l'ibèric ple,[11] encara que aquest és un fet relativament freqüent en altres poblats laietans en aquest període, com a la Penya del Moro i al Turó de Ca n'Oliver (Belarte, 1997). Es tracta d'un nen d'entre 7 i 9 mesos de vida fetal, enterrat en decúbit lateral i posició fetal, reposant sobre el costat esquerre, i d'esquenes a un dels murs de l'habitacle que el tanca (Subirà, Ruiz, 2005).

A la meitat meridional del jaciment es documenten nous sectors corresponents a aquesta fase, tot i que la seva estratigrafia és molt minsa. Un d'aquests seria el sector 34, que ja devia funcionar durant la fase 2. Fent un esforç d'abstracció i establint equivalències entre estrats, sembla que es defineix un àmbit de planta rectangular, el sector 34, l'accés al qual es devia trobar a l'angle nord-oest, i es documenta un nivell de paviment amb una llar de foc associada a aquest, de planta quadrada de 40 cm de costat i de factura molt simple. Aquests agençaments, en aquest cas, semblen adscriure's a la fase 3 del poblat.

Finalment, els sectors 63 i 64, que durant la fase anterior constituïen dos àmbits diferents, malgrat que connectats entre si, sembla que en aquest moment pateixen una

11. La resta d'enterraments infantils fins ara documentats a la Torre Roja, amb un total de 6, s'associen a la darrera fase d'ocupació del poblat (fase 4).

transformació en la seva configuració. La construcció d'un nou mur perpendicular a la vessant enmig del sector 64, compartimentarà en dues estances aquesta casa. L'espai resultant d'aquesta modificació dibuixarà un petit espai rectangular (nord), a tall de corredor (10 m^2) però de funció desconeguda, i una gran estança de 27 m^2 (sud). En aquesta darrera habitació es documenta una llar de foc, la qual encara es troba en procés d'excavació. Pel que fa al sector 63, els escassos elements delimitadors en el seu costat nord i oest, no permeten determinar amb exactitud la seva planta. Malgrat això, es constata la presència d'un enterrament ritual, aparentment d'ovicaprí, encara en estudi i que sembla que es devia localitzar en una posició central del sector 63.

Durant les properes campanyes es procedirà a exhaurir tot el sector meridional del jaciment, tasques que, en bona mesura, permetran documentar noves evidències constructives d'aquesta fase.

Si pel que fa a restes estructurals era la fase més pobra, amb els materials passa exactament el mateix —3.770 fragments i 260 individus— (Fig. 18). Entre les importacions —3,6% del total de ceràmiques per a la fase en nombre de fragments i 8,1% en nombre mínim d'individus—, i especialment entre la vaixella de vernís negre, ens trobem amb una diversificació de produccions. En primer lloc tenim la producció àtica —14 fragments i 7 individus—, on les formes 21 i 22 continuen sent majoritàries, seguida molt de prop de les diverses produccions dels tallers occidentals —17 i 6— amb les formes 25 i 27b, i ja a més distància per la campaniana A —7 i 3—, amb la 27ab. Entre les àmfores d'importació destaquen les de procedència púnica i púnica ebusitana, per davant de les grecoitàliques.

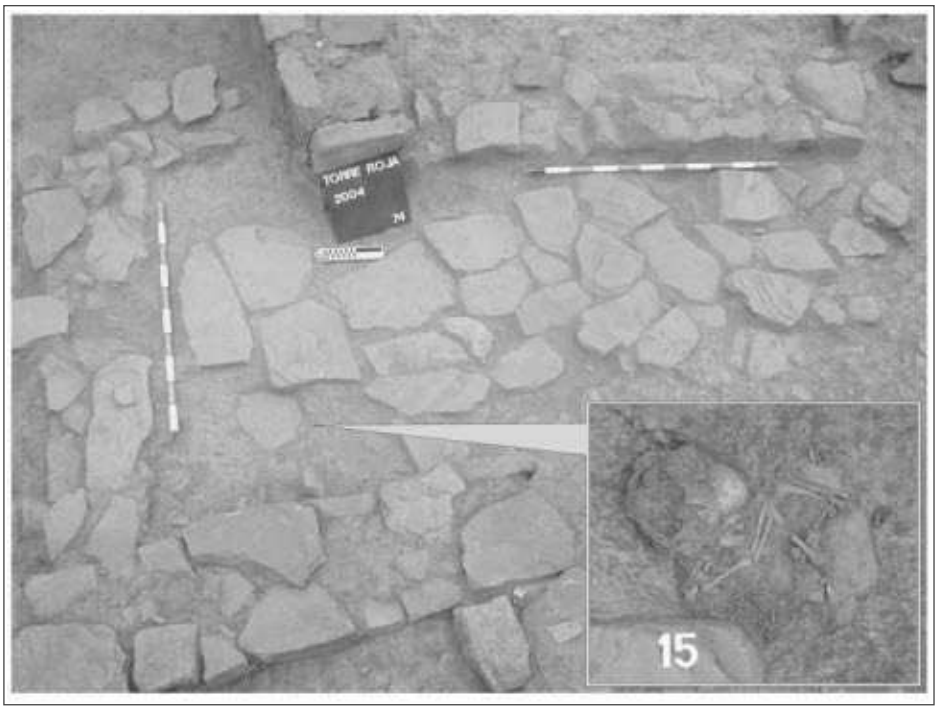

Figura 7. Enllosat de pedres amb enterrament perinatal d'una estança de la Fase 3

La ceràmica local —96,4% en nombre de fragments i 91,9% en nombre mínim d'individus— continua la tònica encetada en la subfase anterior, amb una preponderància clara de la ceràmica oxidant per davant de la ceràmica a mà i la reduïda, i amb uns repertoris molt similars.

Altres contextos ceràmics laietans dins d'aquest mateix horitzó cronològic els tenim a les fases 3A i 3B de Ca n'Oliver (Asensio *et al.*, 2001), al nucli ibèric de Montjuïc (Asensio *et al.*, 2009), a la fase 1 de Burriac (Zamora, 2007), a la fase 2 de Puig Castellar (Ferrer, Rigo, 2003), a la Cadira del Bisbe (Coll *et al.*, 2004) i a les fases G i H del poblat ausetà del Turó del Montgròs (el Brull, Osona) (López, Riera, 2004).

Fase 4 (inicis de l'I aC – finals de l'I aC)

Novament ens trobem ara amb una remodelació de l'assentament que, en aquest cas, va significar la seva transformació més espectacular (Fig. 8). Com acabem de comentar, l'estat d'arrasament de la fase immediatament anterior només s'explica precisament per l'abast de les reformes que es van dur a terme en aquest moment. A diferència del que havíem pogut veure en les fases anteriors, on tot apunta a una ocupació sense solució de continuïtat, entre les fases 3 i 4 es documenta un buit temporal força important. Si dèiem que o bé la Segona Guerra Púnica a finals del III aC, o bé l'actuació catoniana ja a inicis del segle II aC, havien representat la fi de la fase anterior, el cert és que l'assentament no es va reocupar fins als inicis del segle I aC, i de fet, a partir dels materials, sembla que fins i tot fins a les darreries del primer quart o els inicis del següent. De ben segur que aquest lapse de temps, així com les noves necessitats o, per què no, les noves modes, i una nova concepció de l'hàbitat i l'urbanisme, o, fins i tot, la nova conjuntura política devien contribuir força a aquesta remodelació espectacular de l'indret.

La nova ocupació va cercar en primer terme obtenir una superfície plana prou àmplia, fet que afectà tot l'espai —o com a mínim aquell sobre el qual fins ara hem intervingut— que va consistir en l'arrasament de les estructures que ocupaven la zona més alta, si bé és cert que alguns dels murs de les fases prèvies van ser reutilitzats. D'altra banda es va dur a terme un terraplenament general de la part que s'orienta al vessant, de tal forma que es va aconseguir eliminar el perfil en forma de terrassa que fins a la fase anterior devia presentar el poblat. D'aquesta manera es va obtenir una superfície plana prou àmplia que permetia bastir uns nous edificis que tipològicament diferiran molt dels que hem vist fins ara.

En efecte, aquestes noves unitats habitacionals resulten molt més complexes (Fig. 8), amb un nombre important de cambres i, de manera general, amb la presència d'un pati o espai obert a manera de distribuïdor que acostuma a situar-se en posició central. Podem distingir com a mínim fins a 3 o 4 habitatges, en els quals les activitats domèstiques es combinaven amb activitats d'emmagatzematge i/o transformació, en alguns casos a una escala que sembla depassar la producció domèstica. Cal dir, però, que aquests espais d'orientació productiva i magatzem van ser amortitzats, majoritàriament, cap al tercer quart de la centúria, un fet que apunta a un declivi o, potser fins i tot, una crisi a partir d'aquest moment i que clouria amb l'abandonament definitiu durant les darreres dècades del segle.

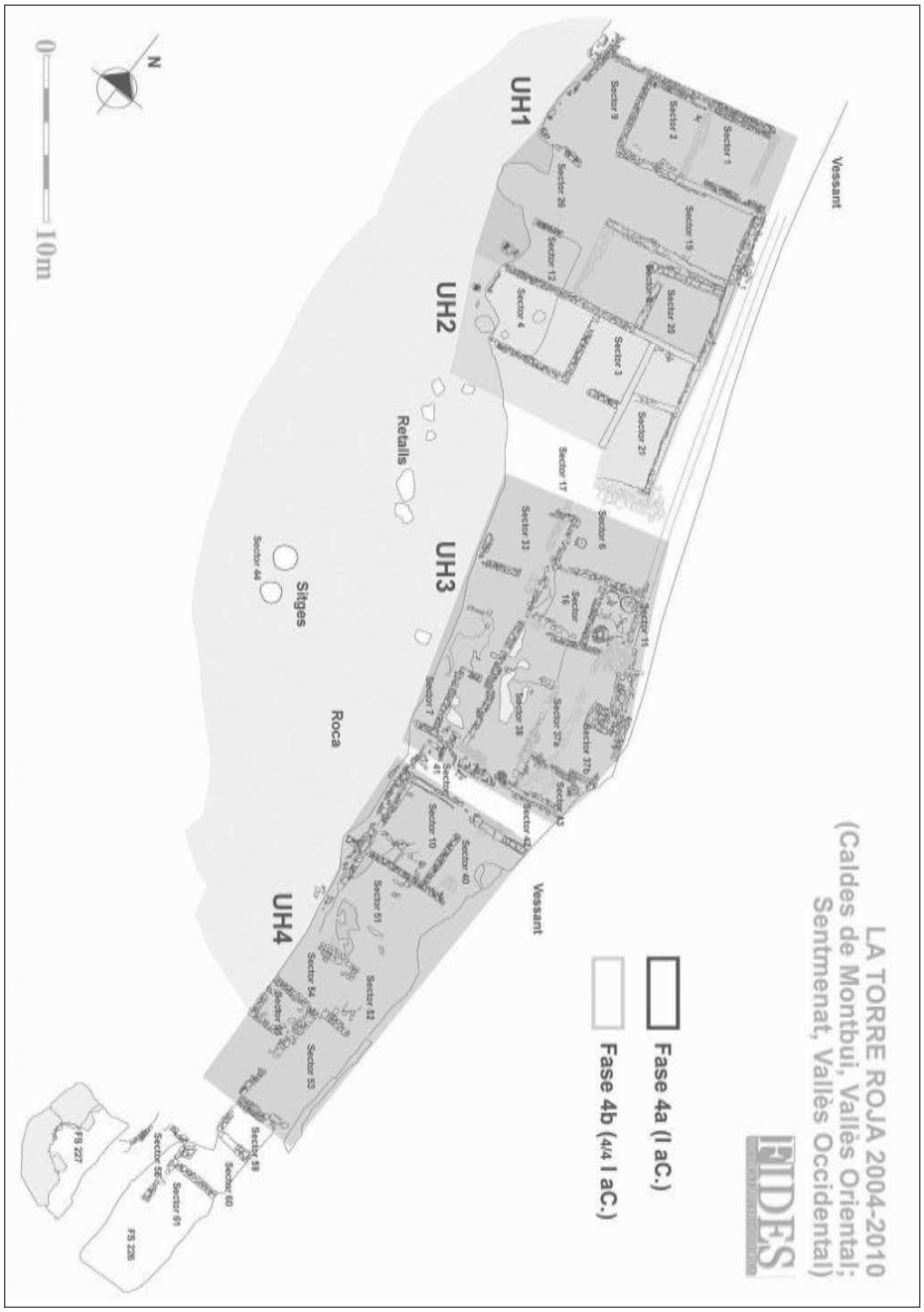

Figura 8. Planta general del jaciment de la Torre Roja durant la Fase 4, amb les quatre unitats habitacionals (UH) fins ara documentades

A banda de les dimensions, el sistema constructiu també presenta alguna novetat. Si bé els murs conserven l'amplada general de 45 cm i una alçària conservada entre 35 i 45 cm, en aquest cas les pedres de la primera filada estan disposades en vertical. Alhora, els enderrocs van aportar un volum considerable de *tegulae* i *imbrice*, la qual cosa també és un canvi en el sistema de teulades.

És interessant observar que tot apunta que l'assentament havia perdut el seu caràcter fortificat, ja que si bé l'antiga muralla va ser reutilitzada en algun tram, en altres la seva amortització era evident.

Per aquest moment, tenim constància fefaent que el jaciment podia estar ocupant la totalitat del puig, ja que hem documentat estructures corresponents a aquesta fase als dos sondeigs que hem fet, un al capdamunt del turó i l'altre més cap a l'interior. A partir d'aquestes dades podem fer un càlcul hipotètic de la superfície ocupada, que oscil·laria a l'entorn de 2 ha, encara que tenint en compte les característiques del turó, el relleu i l'orografia, creiem factible que l'ocupació abastés la seva totalitat, amb una àrea propera a les 4,2 ha (Fig. 1).

Pel que fa a la periodització podem destriar dues subfases, 4A i 4B, amb una cesura entre ambdues dins el tercer quart de la centúria. Aquesta divisió resulta visible en els conjunts ceràmics recuperats, però sobretot en algunes reformes que es produeixen en la segona subfase i que semblen apuntar a un declivi progressiu de l'assentament.

UH-1

Es tracta de l'habitatge situat més al nord, just on queda l'actual entrada al jaciment, amb una superfície de 219 m^2 (Fig. 8). A la fase 4A, podem concloure que, com a mínim, disposava de 6 habitacions estructurades al voltant d'un pati, encara que sembla força probable que formés una única unitat conjuntament amb la UH-2 (*vide infra*).

Dissortadament, una part de les habitacions i gairebé la totalitat del pati van ser excavats o parcialment excavats durant la dècada dels seixanta, sense que hi hagi cap informe o memòria de la intervenció, de manera que no tenim dades suficients per tractar d'esbrinar la funció d'aquests espais. El pati era fàcilment identificable per la seva irregularitat —en comparació amb la resta de cambres— i per la presència d'una canalització que desaiguava al vessant, fet coincident amb la resta de patis que es documenten.

Una segona canalització parteix del sector 8 i creua el sector 20, per sota de la hipotètica cota del paviment, fins a desaiguar també al vessant. Es tracta de l'únic cas, juntament amb el sector 10 de la UH-4, que disposa d'un agençament d'aquest tipus, fet que ens permet deduir, d'una banda, que l'espai estava totalment o parcialment a cel obert i, de l'altra, que estava destinat a algun tipus d'activitat que requeria aquestes condicions. Tot i que una gran part va ser també excavada d'antuvi, vam poder documentar tot un seguit d'escòries de ferro de grans dimensions, així com un culot i restes de paret de forn en l'amortització de la subfase 4A. Creiem, doncs, molt possible que l'habitació acollís activitats metal·lúrgiques, fet que explicaria la necessitat d'estar descoberta o, fins i tot, que estigués parcialment excavada al terra per tal de facilitar l'activitat. El gran nombre i tipus d'escòries apunten, *a priori*, que es tracta concretament de tasques de reducció del mineral, un fet que, d'entrada, no sembla gaire habitual que es documenti en un context d'hàbitat.

El sector 12 és l'únic que disposa d'una llar de foc, sota la qual es documentaren tres enterraments perinatals successius (*vide infra*), un tret que també es repeteix al sector 1, on en trobem dues. Aquest darrer sector presenta unes dimensions significativament

superiors a la resta. No podem proposar una funció amb claredat, i podria tractar-se des d'una sala destinada a reunions, a un magatzem —més si tenim en compte les necessitats d'estoc de carbó, mineral i producte obtingut que requereix l'activitat metal·lúrgica—, o, per què no, una quadra.

Aquesta dificultat interpretativa torna a aparèixer en l'anàlisi dels sectors 9 i 26, l'excavació dels quals no aporta cap dada significativa.

Durant el tercer quart de l'I aC, el conjunt va patir una remodelació important que, sobretot, sembla que afectà els espais relacionats amb la producció. El taller metal·lúrgic va ser amortitzat, i el sector 1 va ser subdividit en dues habitacions de característiques similars. Curiosament la que quedava més a l'est va patir una reculada del mur que tancava per aquest mateix cantó, la qual cosa pot indicar un enderrocament parcial del recinte per aquesta banda.

UH-2

És l'habitatge que desconeixem més (Fig. 8), ja que gairebé tot va ser excavat en les campanyes de la dècada dels seixanta i dels vuitanta del segle XX. Consta de 3 habitacions clarament delimitades, encara que per la banda sud-est n'hi podria haver hagut alguna altra que posteriorment hauria quedat totalment arrasada, i presenta una superfície d'uns 140 m^2. Vam poder excavar el sector 4, el més occidental, que presentava com a particularitat una fossa de 70 cm de diàmetre i 40 cm de fondària, ubicada aproximadament al mig, i de la qual desconeixem la funció. A l'extrem est del mur meridional s'intueix una interrupció que podria correspondre a una zona de pas, fet que faria possible que donés accés a una altra cambra que ha desaparegut per complet —en tota aquesta zona la roca aflora molt superficialment i sembla que les tasques de conreu han arrasat per complert les estructures. És possible que hi hagués una altra zona de trànsit al mur occidental, atès que just en aquest punt, però fora ja del sector, es va documentar una petita fossa amb restes faunístiques corresponents a tres porcs, un ovicàprid i un conill. Sembla que podria tractar-se de les restes d'algun ritual propiciatori, potser semblant al cas dels enterraments d'ovicaprins o de perinatals humans, ubicat davant de l'entrada.

Com ja hem comentat abans no es pot descartar que en realitat la UH-2 formés part d'una mateixa unitat conjuntament amb la UH-1. Si aquest fos el cas podríem interpretar que el bloc més septentrional, UH-1, podria estar destinat a magatzem i tasques artesanes relacionades amb el ferro, mentre que la més meridional, UH-2, podria ser la part més residencial, si atenem al fet que les estances semblen tenir unes dimensions menors i queden més allunyades de l'àrea de producció metal·lúrgica.

UH-3

Es tracta de la unitat de major superfície (Fig. 8), amb uns 250–260 m^2, encara que els seus murs, com també succeeix amb la seva veïna UH-4, presenten grans discontinuïtats i un estat d'arrasament que fan difícil, no ja atribuir-hi una funció, sinó fins i tot identificar-la. La major part de recintes conservats s'alineen al llarg del vessant, mentre que aquells que se situaven més a l'oest resten parcialment o totalment destruïts, ja que la roca aflora a escassos centímetres de la superfície. Amb tot, podem distingir fins a 7 habitacions i un espai obert que ocupa una posició excèntrica, fins al punt que el mur que el tanca pel sud limitaria ja amb la UH-4. En aquest cas podem distingir una habitació clarament dedicada a l'emmagatzematge (sector 11), com ho indiquen quatre dolis (Fig. 9), un dels quals amb un grafit en ibèric. Molt proper a

aquest espai, tenim el sector 6, on es documentà la part inferior d'un molí rotatori de grans dimensions encaixat al terra. Veient que aquest espai presenta una planta relativament irregular i que no s'aprecia que tanqui pel nord, encara que això pot ser degut a un arrasament posterior, podria ser que aquest espai hagués estat també descobert —l'absència d'una canalització s'explicaria, potser, per la proximitat al vessant—; la hipòtesi no sembla improbable si tenim en compte que es proposa que les activitats de mòlta acostumen a fer-se en espais oberts, o directament a l'exterior de l'habitatge.

Pel que fa a la resta de recintes les seves funcions resulten indesxifrables, bé perquè han estat excavats d'antic, bé per l'estat d'arrasament que presenten —val a dir que és la zona més afectada per la necròpolis medieval. Pel que fa al pati la seva interpretació és complicada, a causa del conjunt d'estructures de diferent cronologia que s'acumulen en molt poc espai i amb molt poca estratigrafia associada amb claredat. En tot cas sí que podem atribuir amb claredat a aquesta fase dues estructures quadrades força massisses a l'extrem nord-occidental, al costat de les quals es van documentar les restes d'una estructura de combustió, consistent en una clapa de terra termoalterada de gruix considerable; potser es tractava de la base d'algun forn, però en tot cas restava en un estat molt precari de conservació. A la banda oposada d'aquesta estructura, però també al pati, vam documentar una altra estructura consistent en un forat de planta rectangular i delimitat per pedres, de 0,75 per 0,60 m de costat, i uns 35 cm de fondària. Tot i que desconeixem quin era l'ús d'aquest conjunt d'estructures, ens sembla molt probable que tinguessin un ús conjunt atès la seva proximitat i el fet que s'agrupen totes en una banda del pati. Així, seria aquest l'únic exemple dels que hem documentat, en què el pati estaria també destinat a desenvolupar algun tipus d'activitat. En aquest sentit és també indicatiu el fet que la canalització (Fig. 9) que es documenta aquí és la més complexa, ja que descriu un traçat en L —primer en sentit nord-sud i després ja en perpendicular al vessant—, tot vorejant aquesta possible àrea de treball on es concentren les estructures.

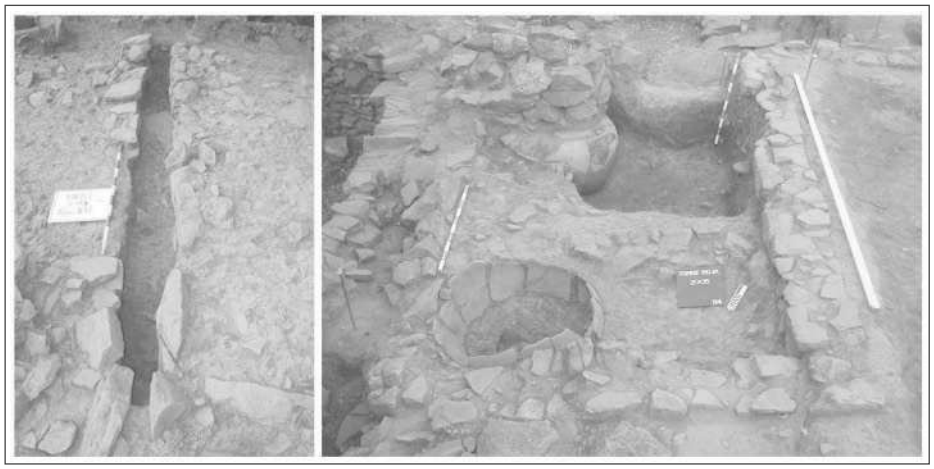

Figura 9. Canalització d'aigua localitzada en el sector 43 (esquerra), i magatzem de dolis del sector 11 (dreta)

UH-4

El darrer habitatge té la mateixa problemàtica que l'anterior, tal com ja hem explicat, encara que la seva superfície és inferior, d'uns 180 m^2 (Fig. 8). Les habitacions conservades s'arrengleren, principalment seguint el vessant, i presenten un estat d'arrasament molt elevat per la banda oest. Com en la resta de casos ens trobem amb algun recinte ja excavat d'antic, encara que en aquest cas majoritàriament estaven encara intactes, òbviament sense tenir en compte l'arrasament provocat pel conreu o per fases posteriors. A diferència de les altres, però, aquesta unitat habitacional està encara en procés d'excavació, de manera que la lectura resulta més parcial, si és possible.

Novament sembla que ens trobem amb un espai obert, ubicat en una posició més o menys central però que no té cap canalització. Una explicació d'això podria venir donada pel fet que en aquest punt la roca aflora molt superficialment, per la qual cosa no hi ha un gruix de sediment important, de tal manera que l'acumulació d'aigua devia ser menor. D'altra banda, aquest espai, de forma aproximadament rectangular, es distribueix en paral·lel al vessant, i és també probable que les funcions que hi estaven destinades tampoc no requerissin una evacuació efectiva de l'aigua. En cap cas l'explicació es pot prendre com a concloent.

Pel que fa a les habitacions, de les quals fins ara en podem distingir fins a set, destaca especialment el sector 10, en curs d'excavació, on es documenta un espai artesà que també es relaciona amb l'activitat metal·lúrgica (Fig. 10). Dissortadament una fossa d'època posterior ha malmès bona part de l'estratigrafia i les estructures que hi podia haver, però hem pogut documentar una pavimentació amb taques rubefactades, on es distingeix un petit canaló excavat, amb una trajectòria inclinada que va a parar a una estructura més oberta que, creiem, devia ser un forn —és just la part afectada per la fossa més moderna i que, per tant, no hem pogut identificar en la seva totalitat. La part final d'aquesta canal, que interpretem com l'espai per a la tovera, estava força termoalterada, amb restes escorificades que pràcticament arribaven a envoltar el conducte. Al costat d'aquest suposat forn, hi havia una llosa plana que podria haver servit de suport per a l'enclusa. Una disposició similar la podem veure al jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà) i amb una cronologia molt similar, encara que en aquest cas no es documenta la tovera, però sí l'estructura del forn (Morell, 2006).

A banda d'aquestes unitats habitacionals, hem fet tres sondeigs que ens han permès documentar aquesta fase d'ocupació, encara que no podem identificar amb exactitud el tipus d'estructures en tots els casos. D'una banda, a l'oest de la UH-3 vam documentar un parell de fosses de planta circular i secció cilíndrica, amb el fons pla, que podrien correspondre a dues sitges (Fig. 10), malgrat que la seva capacitat era reduïda. El seu farciment estava conformat gairebé exclusivament per pedres de mida gran i mitjana, algunes de les quals mitjanament desbastades; sense que ho puguem afirmar amb rotunditat, sembla que es podria tractar del resultat de les tasques d'arrasament d'estructures corresponents a la fase 3, en el moment de reurbanitzar el poblat en aquesta fase del segle I aC. Els pocs materials recuperats constitueixen una barreja entre els propis de les fases 2 i 3 i també els de la 4.

El segon sondeig es va fer al capdamunt del turó, en un replà situat al vessant de ponent i a uns 140 m de distància de la resta d'estructures, en una zona farcida de forats de furtiu. Aprofitant un d'aquests forats vam plantejar un sondeig de 2 x 2,2 m, que ens ha permès documentar un parell de murs amb un paviment i una llar de foc associats, corresponents a aquesta mateixa fase. L'estratigrafia va ser esgotada fins arribar al subs-

Figura 10. Forn metal·lúrgic amb tovera localitzat al sector 10 (esquerra) i dues sitges d'escassa profunditat (dreta), associats a la Fase 4

trat geològic sense que es documentés cap estrat corresponent a fases anteriors; amb tot, no podem descartar que n'hi hagués hagut i que en el procés d'urbanització del segle I aC s'haguessin arrasat, tal com hem pogut veure a les zones 1 i 2.

El darrer sondeig, de 2,9 x 1,8 m, es va fer durant la campanya d'enguany, uns 50 m més a l'oest de les sitges, en un espai planer i molt emboscat. A diferència de l'anterior, no vam localitzar cap mur, però en canvi, sí que vam documentar un possible nivell d'ús on hi havia un alvèol per a un doli, del qual vam recuperar alguns fragments —un dels quals de la tapa. Sembla, doncs, que podríem ser a l'interior d'una habitació o en un espai d'emmagatzematge.

Quant als materials característics d'aquesta fase (Fig. 18), el gruix el continua component la ceràmica indígena —84,5% del total de la ceràmica de la fase en nombre de fragments i 79,8% en nombre mínim d'individus— que, això sí, presenta un repertori formal molt més extens que a les fases anteriors —hi ha un creixement molt important de diversos tipus de tenalles, gerres, ungüentaris i ampolles, que molt freqüentment presenten la vora exvasada i el llavi pla, alhora que es fa freqüent el càlat— i, fins i tot, una major diversitat de produccions. Pel que fa a aquest darrer aspecte tenim en primer lloc les ceràmiques oxidades, seguides per les reduïdes i ja a més distància per les produccions a mà, la ceràmica oxidada pintada[12] i les produccions que són novetat de la fase, com ara les grolleres fetes amb torn lent, les ceràmiques d'engalba blanca i les imitacions de parets fines i de vaixella de vernís negre —principalment les formes Lamboglia 1, 2 i, més estranyament, 5, fetes gairebé exclusivament en cocció reductora. Aquesta major

12. Es tracta d'un grup molt mal representat i que, creiem, té molt a veure amb les propietats del sòl i l'afectació a la conservació de la pintura, de manera que aquest grup, segurament, hauria de ser més nombrós. Aquest mateix factor és molt probable que també afecti la representació del grup d'engalba blanca.

diversitat de produccions és també visible en el cas de les importacions, que assoleixen la major representació dins el conjunt per a totes les fases —15,5% en nombre de fragments i 20,2% en nombre mínim d'individus. En primer lloc hi ha els vernissos itàlics, on tenim la campaniana A tardana, amb una representació força testimonial, la campaniana del grup de la B i la producció de Cales, que és la més representada —destaquen les formes Lamboglia 5 i 1, i ja en menor mesura les formes 2 i 3. Dins de l'àmbit de la ceràmica de cuina i taula tenim alguns vasets de parets fines, així com plats tapadora i cassoles itàlics i algun altre element d'origen púnic o ebusità —tapadora, gerra. Entre les àmfores el primer lloc l'ocupen les produccions itàliques de Dressel 1, principalment 1B i 1C, encara que també tenim exemplars ebusitans i sobretot nord-africans, com les tripolitanes antigues o les Mañá C2. En definitiva es tracta d'uns contextos molt similars als de la tercera fase de Burriac (Zamora, 2007), o la fase 4B del turó de Ca n'Oliver (Asensio *et al*., 2001). En el moment d'amortització definitiva del període, subfase 4B, ens trobem també amb algunes sigil·lades itàliques i amb produccions amfòriques locals seguint ja els paràmetres romans —imitacions de Dressel 1, Dressel 2-4 i Pascual 1. L'únic cas de poblat laietà on es proposa una datació final similar, encara que lleugerament anterior —40/30 aC—, és la Cadira del Bisbe, tot i que tal com afirmen els autors de la recerca resulta difícil caracteritzar l'ocupació i les estructures d'aquest moment (Coll *et al*., 2004). Sí que trobem contextos molt similars en assentaments que han estat caracteritzats ja com a romans o, en el millor dels casos, iberoromans, com per exemple el Camp de les Lloses (Tona, Osona) (Duran *et al*., 2004) —l'edifici C té uns materials que remeten a una cronologia inicial de 40/30 aC—, la fase 2 d'Aesso (Payà, 1994) o Iesso (Pera, 1997; 2003).

A banda de la ceràmica destaca entre el material el conjunt d'elements metàl·lics, principalment en ferro, que apareix en aquesta fase. Hi ha, per exemple, un conjunt important de claus, així com 3 claus de porta, alguns *glandae* de plom, dues fíbules de bronze, o algunes eines de ferro com un tascó, un ganivet o un possible fragment de falç.

Els elements numismàtics (Fig. 11) tenen també un paper destacat al registre arqueològic, un fet que, paradoxalment, ha provocat una espoliació continuada del jaciment. A la notícia que donava a mitjan segle xix V. Balaguer, hem d'afegir els forats de furtiu que són visibles arreu, o les comunicacions orals de diversos veïns de Caldes i de Sentmenat que coneixen alguns espoliadors. Malgrat aquesta contrarietat, el conjunt de monedes que es conserva al Museu Thermalia provinent de les diferents excavacions fetes a la Torre Roja es compon de 41 individus, entre els quals trobem exemplars de les seques de Baitolo, Ilerda, Ilturo, Kesse, Eusti, Lauro, Coggostaleton, Bolskan, Ebussus, Arse, Lakine, Iltirkesken o Untikesken (Martí, 2009).

Apareix també algun element en os, com un punxó —n'hi ha un de semblant, però decorat, de campanyes anteriors al museu—, o altres elements relacionats amb el tèxtil com 10 pondus i 6 fusaioles. Per últim, no podem deixar d'esmentar un conjunt reduït de documents epigràfics, inscrits sobre ceràmica, generalment en la part externa de la base tret d'un exemple sobre un dels dolis de la UH-3.

Durant les successives campanyes hem documentat fins a sis enterraments perinatals associats a aquesta fase, cinc dels quals han estat objecte d'un estudi antropològic[13]

13. El sisè cas, EP 211, va ser documentat durant la darrera campanya de 2010 i encara està per estudiar.

Figura 11. A dalt, semi d'Ebusus (91-27aC). A sota, unitat d'Ilturo (posterior 90 aC)

(Subirà, Ruiz, 2005; Subirà, Ruiz, 2009). Dos dels enterraments van ser localitzats al sector 2 de la UH-1. El primer, EP 16, presentava un mal estat de conservació, fet que només ha permès atribuir una edat entre 7 i 9 mesos de vida fetal. El segon, EP 54, estava en posició fetal sobre el seu costat esquerre i orientat SO-NE; el seu estat de conservació era força bo i ha permès determinar que era de sexe femení i que tenia entre 7 i 9 mesos de vida fetal.

Els altres tres enterraments van ser localitzats, com hem vist, al sector 12 del mateix habitatge. Dos d'ells, EP 140 i EP 141, es van trobar dins una mateixa fossa, just immediatament a sota de la llar de foc. En un primer moment semblaria un enterrament doble, però per la posició dels individus i atès que l'estudi antropològic revela que en el moment de dipositar el segon nen, les restes del primer ja havien iniciat la seva descomposició, sembla, més aviat, que es tracta d'unes deposicions successives. El primer dels nens, ubicat al fons de la fossa, presenta una direcció O-E i està dipositat en decúbit supí, tot i que les seves restes estarien remogudes a causa del segon enterrament, que presenta una orientació E-O, i està dipositat en decúbit pron. L'edat de tots dos nens, de sexe masculí, s'estimaria al voltant de les 38-40 setmanes de gestació.

Tot just a l'est d'aquests dos primers enterraments, es localitza un tercer individu (EP 147), enterrat en decúbit lateral dret, en direcció oest-est i mirant cap al sud. A l'igual que els dos anteriors també es tractaria d'un nen, amb una edat compresa entre les 38-40 setmanes de gestació.

En cap dels cinc casos no s'han detectat trets epigenètics, fet que no permet establir una relació de parentiu. Cap dels nens mostra indicis de la possible causa de la mort.

No voldríem acabar sense comentar alguns aspectes referents a l'activitat metallúrgica i a la tipologia dels habitatges. Pel que fa al primer tema, són escassos els exemples de tallers de ferrer o dedicats a la reducció documentats a l'interior del poblat. Els exemples de ferreria amb unes similituds més clares amb el nostre cas, tenen també una cronologia molt tardana,[14] a les darreries del segle II aC o ja dins l'I aC, com el ja citat del Serrat dels Tres Hereus o el Camp de les Lloses (Tona). En aquest darrer cas s'ha identificat un espai com a taller polivalent on es devien fer activitats d'obtenció de ferro i manufactura d'objectes d'aquest material i de bronze (Duran *et al.*, 2004). En certa manera hi hauria una similitud amb el nostre cas, en el sentit que en un mateix indret s'hi duien a terme les tasques d'obtenció de ferro i manufactura d'estris, encara que a la Torre Roja aquestes dues activitats estaven segregades en àrees diferenciades i en mans diferents.

En referència al tipus d'habitatge de grans dimensions amb diverses habitacions estructurades entorn d'un pati, és problemàtic establir-ne la filiació. És cert que a partir de mitjan segle II aC, i sobretot ja durant la darrera centúria abans del canvi d'era, aquest model es fa freqüent al nord-est peninsular sobretot en àmbits rurals. Amb tot, la filiació itàlica del model a partir d'aquest fet ens sembla una conclusió presa amb una certa lleugeresa, com ja hem expressat amb anterioritat (Fortó *et al.*, en premsa). El model en si és conegut ja des de l'ibèric ple al nord-est, sobretot a partir del III aC, amb exemples tant en l'àmbit rural —cas del Fondo del Roig (Cunit, Baix Penedès) (Morer *et al.*, 1998) —, com en l'àmbit urbà —cas del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre) o de les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès), amb exemples que poden arribar als 360 m^2 de superfície (Sanmartí, Santacana, 2005). En l'àmbit protohistòric del Mediterrani occidental el model és fins i tot més primerenc i es pot rastrejar ja des del segle V aC al País Valencià, com a l'Oral (Alacant), i a Andalusia, com Puente Tablas (Jaén), o més al nord al Llenguadoc, com els casos de Le Cayla (Mailhac) o Lattara (Lattes) (Py, 2004).

Fase 5 (VIII dC – X / XII dC)

Després de l'abandonament del poblat a les darreries del I aC, sembla que el lloc resta desocupat durant un lapse d'uns vuit o nou segles. És precisament en aquest moment, entre els segles VIII i X, quan tornem a tenir evidències d'un establiment humà (Fig. 12). En les campanyes fetes en el període 1984-1992 (*vide supra*) ja es van loca-

14. Un exemple més antic seria el de la Cadira del Bisbe, on una estructura identificada com a forn a l'interior d'un habitatge té una cronologia de l'ibèric ple (Coll *et al.*, 2004). Tampoc no volem deixar d'esmentar el conegut cas de les Guàrdies (el Vendrell, Baix Penedès), tot i que en aquest cas cal parlar d'un centre especialitzat aïllat, dedicat a l'obtenció de ferro i la producció d'excedents agraris (Morer *et al.*, 1998).

litzar 8 enterraments, que aviat es van relacionar amb una ocupació medieval que es va posar en relació amb la torre que dóna nom al jaciment i, fins i tot, amb l'església de Sant Miquel de l'Arn, situada al peu del turó; per les similituds amb jaciments com l'Esquerda (Roda de Ter), proposaven datar aquesta necròpolis entre els segles XI-XII (Monleón, Saula, 1992).

Gràcies a les noves intervencions hem pogut completar aquesta informació i, a banda de documentar 4 tombes més, hem documentat també restes que podem atribuir a un hàbitat, així com un petit conjunt de materials que, conjuntament amb una datació de carboni 14, feta sobre un dels individus exhumats, ens permeten precisar una mica més la cronologia.

En total, comptant les intervencions del període 1984-1992 i les actuals, s'han documentat i excavat 12 tombes[15] —no hi ha constància que se'n documentés cap durant les campanyes d'en Llogari Sala. Totes elles presentaven com a trets generals una orientació oest-est, amb l'inhumat dipositat en decúbit supí i amb els braços estirats o bé creuats sobre el cos (Fig. 13). Les tombes estan excavades a l'estratigrafia d'època ibèrica o bé directament al substrat geològic, en algun cas aprofitant alguna clivella, i presentaven una coberta de lloses. Es tracta, doncs, d'un tipus d'enterrament a bastament documentat

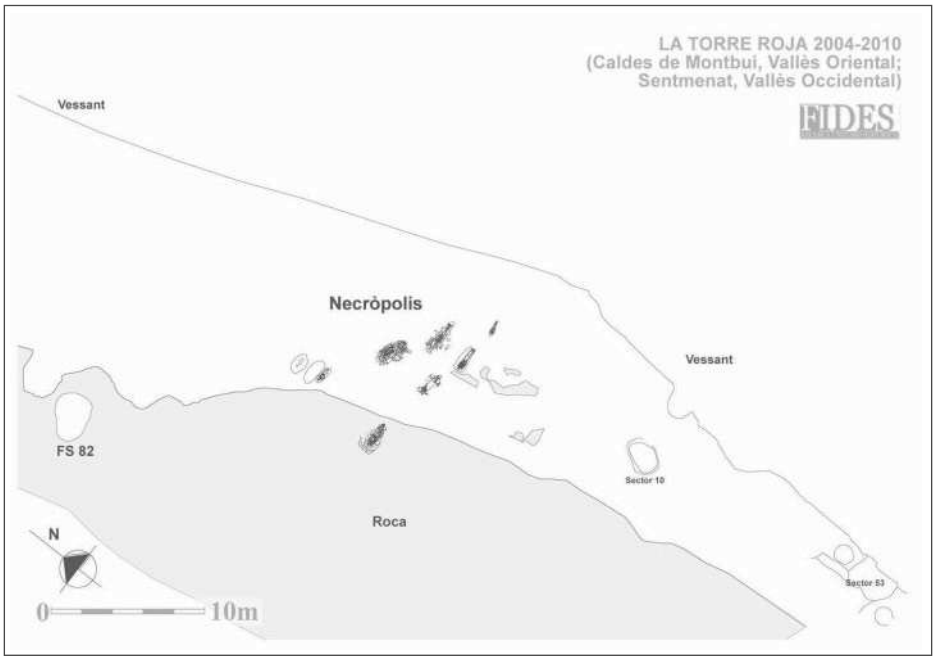

Figura 12. Planta general del jaciment de la Torre Roja durant la Fase 5

15. Malauradament no hem pogut recuperar totes les planimetries de les excavacions antigues, d'aquí que només puguem representar set tombes amb individus, i el retall de dues més.

arreu de la península i amb unes cronologies que van des del segle v fins al xii-xiii[16]. El conjunt sembla esgotat, si tenim en compte que l'àrea que hi és propera ha estat excavada, fet que, a priori, sembla indicar una comunitat de petites dimensions i que devia ocupar l'indret durant un període no gaire llarg, d'unes poques generacions.

L'estudi antropològic, fet sobre els quatre individus excavats d'ençà del 2004 (Subirà, Ruiz, 2005; 2009), ha permès tenir un coneixement més acurat sobre les característiques demogràfiques d'aquesta comunitat a causa del seu bon estat de conservació, malgrat que atesa la seva escassa representativitat, no podem extrapolar-les amb certesa al conjunt de la necròpolis, ni a altres necròpolis de l'època. Es tracta de tres individus adults, tots ells masculins i un quart individu d'edat infantil i de sexe femení. En el cas dels individus adults, les seves edats se situen entre 20-23 (TB 21), 25-30 (TB 66) i 40-45 (TB 127), amb unes alçades a l'entorn dels 165 cm en el primer i tercer cas, i de 158 cm en el segon. Tret de l'individu més jove, els altres dos presentaven signes d'artrosi i, en general, demostren que van patir unes condicions dures. Pel que fa a l'individu infantil, la seva edat està compresa entre els 18 i els 24 mesos i no presentava cap patologia.

Figura 13. Coberta de lloses (esquerra) i inhumat (dreta) de la tomba 21

16. Remetem a la publicació de la taula rodona *Arqueologia funerària al nord-est peninsular ss. vi-xii. Problemes de cronologia. Barcelona, 18 de novembre de 2009* (Monografies d'Olèrdola; 3) (en premsa), on conjuntament amb Àlex Vidal vam presentar una comunicació sobre alguns exemples de necròpolis andorranes d'aquestes característiques.

La datació radiocarbònica feta sobre un fèmur de l'individu de la tomba TB 127 (UBAR-917) va donar com a resultat una distribució de probabilitat a dues sigmes de 729 – 977 cal AD (Mestres, 2007).

Pel que fa a les estructures que podem relacionar més específicament amb l'assentament d'aquesta comunitat, hem documentat tres fosses, alhora que als nivells superficials han aparegut materials d'aquest mateix període entre els segles VIII i X. Han estat localitzades altres fosses i retalls que afectaven l'estratigrafia ibèrica i que podrien correspondre també a aquesta fase, però en cap cas s'han recuperat materials que s'hi puguin adscriure.

La primera de les fosses, FS 82, tenia una planta ovalada, amb uns eixos màxims de 310 x 250 cm i una fondària de 40 cm, i la seva excavació va proporcionar alguns fragments de ceràmica espatulada, entre els quals algunes vores i dues nanses de setra, d'altres amb decoració d'ones incises sobre l'espatlla, i restes de fauna. En última instància la fossa sembla que devia ser utilitzada com a abocador, però desconeixem quina devia ser la seva funció primigènia, si és que en va tenir cap altra.

Les altres dues fosses que atribuïm a aquesta fase van ser excavades durant la campanya d'enguany, raó per la qual l'estudi del material encara està pendent. Ambdues estructures estaven situades a molt poca distància, tallant l'estratigrafia d'una de les habitacions de la fase 4, concretament el sector 53. La primera, FS 220, era de planta circular, amb un diàmetre de 110 cm i una fondària de 40 cm. Durant la seva excavació no es va detectar la presència de materials d'època medieval, però tant la relació estratigràfica com la proximitat amb la segona fossa, ens semblen arguments fiables. La darrera estructura, FS 268, tenia també planta circular, de 125 cm de diàmetre i una fondària de 32 cm. A diferència de l'anterior, aquesta sí que presentava materials identificables dins del període medieval.

Per les seves característiques morfològiques podria tractar-se de dues sitges, però la poca fondària que presenten ens fa difícil d'assegurar-ho, sense que puguem descartar que amb posterioritat a la seva amortització fossin parcialment arrasades.

En conjunt, necròpolis i fosses suposen un esbós d'aquests jaciments que en les darreres dues dècades s'estan documentant a bastament, amb unes cronologies que van entre el segle V i el XII, alguns dels quals es troben força propers a la Torre Roja com Can Vinyalets (Santa Perpètua de la Mogoda), Castellar Vell (Castellar del Vallès), Can Roqueta (Sabadell), Ca l'Estrada (Canovelles) o el Pla del Serrador (les Franqueses del Vallès) (vegeu Fortó *et al.*, 2009; Fortó, Vidal, 2009; Roig, 2009). Com a peculiaritat respecte molts d'aquests jaciments, el de la Torre Roja es trobaria situat en alçada i no al pla, sens dubte cercant les característiques que hem esmentat al principi de protecció i control visual de l'entorn.

Aquests mateixos criteris serveixen per justificar la presència de la torre que es troba a l'extrem oriental del puig (Fig. 14). Mai ha estat objecte d'excavació, per la qual cosa la seva datació resulta problemàtica en extrem, així com la seva funció que tradicionalment s'ha relacionat amb la vigilància. A priori, creiem que la necròpolis i les diferents fosses d'una banda, i la torre, de l'altra, no responen a una mateixa estratègia d'ocupació, si bé aquesta hipòtesi no es pot plantejar amb seguretat.

La torre en qüestió és de planta circular, amb dos paraments concèntrics i adossats, un diàmetre global d'uns 10 m i una alçària conservada propera als 5 metres. L'observació dels seus paraments permet veure diferències significatives en l'obra, fet que indica

Figura 14. La Torre Roja, construcció militar medieval que dóna nom al turó

diverses refaccions que, fins i tot, podrien respondre a ocupacions interrompudes en diferents moments. Per les seves característiques i l'ús de l'*opus spicatum* s'ha proposat una datació del segle XI (Folch *et al.*, 1995), cronologia que seria força coincident amb la que Farías, a partir d'un estudi documental, dóna a aquest tipus d'edificis, entre els segles XI i XII (Farías, 2003), però que fins i tot podríem recular al trànsit dels segles IX-X a partir de les propostes suggerides a partir de l'excavació del castell de Godmar (Callús, Bages), que inicialment també era una torre circular aïllada (Caixal, Pancorbo, 2004).

Fauna

L'anàlisi de les restes faunístiques recuperades al jaciment de la Torre Roja s'ha fet a partir dels materials estudiats entre les campanyes 2004 i 2007 (Orri, 2006; Valenzuela *et al.,* 2008), atès que les restes del 2008 i 2009 es troben encara en procés d'estudi. De les restes fins ara estudiades (Fig. 15), la gran majoria corresponen a deixalles de consum, encara que també es documenten estris o elements en procés d'elaboració — banyes de cérvol a mig treballar, una fíbula de porc mig polida, petxines treballades—, i elements de joc —un parell de tabes corresponents a les fases 2 i 4.

Les deixalles de consum es componen de restes de la tríada domèstica —ovicaprins, porcs i bovins— que presenten traces antròpiques associades a l'esquarterament dels animals, i que predominen, amb un ampli nombre de taxons, a totes les fases del poblat. Això indicaria una ramaderia mixta complementària com a

base econòmica dels habitants del poblat al llarg de les diferents ocupacions del poblat.

Pel que fa a la resta d'espècies, destaca la presència de *Oryctolagus cunniculus* (conill) i de *Cervus elaphus*, que constataria la pràctica de la cacera, tot i que no representaria una activitat quotidiana i estaria més relacionada amb pràctiques de caire lúdic o social. La presència de gossos (*Canis familiaris*) com a animal domèstic també es fa evident, així com de restes de cavalls, associades probablement a la càrrega, transport o prestigi social, i no pas a un ús alimentari. Finalment es documenten restes d'aus, sense que se'n pugui determinar l'espècie a causa de la seva fragilitat.

Les restes recuperades al jaciment de la Torre Roja responen al model de consum constatat en altres jaciments ibèrics, on els ovicaprins predominaran fins al segle III, quan el seu consum disminuirà enfront de l'augment significatiu del porc, degut, molt probablement, a l'augment de la població i dels recursos disponibles, o potser a un canvi de les preferències alimentàries. Durant la Fase 4 es produirà un augment del consum dels bovins, relacionat amb l'increment de les tasques agrícoles.

	Fase 1		Fase 2-3		Fase 4		Fase 5	
	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR
Bou	7	3,2	65	5,6	281	13,7	10	20
Porc	17	7,7	118	10,2	388	18,7	21	42
Ovicàrpids	23	10,5	201	17,4	237	11,5	19	38
Ovis aries	4	1,8	5	0,4	81	3,9	0	0
Capra hircus	3	1,4	7	0,6	21	1	0	0
Total OC	30	13,6	213	18,4	339	16,4	19	38
Gos	0	0	3	0,2	4	0,2	0	0
Cérvol	0	0	7	0,6	8	0,4	0	0
Conill	2	0,9	11	0,9	9	0,4	0	0
Equid	0	0	24	2	15	0,7	0	0
Avifauna	4	1,8	28	2,5	19	0,9	0	0
Malacofauna	0	0	8	0,7	19	0,9	0	0
Total NRD	60	27,3	477	41,1	1082	52,3	50	53,8
Total Indet	160	72,7	686	58,9	986	47,7	43	46,2
Total	220	100	1163	100	2068	100	93	100

Figura 15. Restes de fauna recuperades a la Torre Roja, campanyes 2004-2007 (Orri, 2006; Valenzuela et al., 2008)

Estudi arqueobotànic

Actualment només disposem dels estudis arqueobotànics de les campanyes 2004-2005 (López, 2006) (Fig. 16), raó per la qual cal prendre aquests resultats amb cura, a l'espera de disposar de l'estudi de les restes de les darreres quatre campanyes, que permetran obtenir una visió molt més àmplia sobre l'agricultura i l'explotació dels productes d'origen vegetal consumits a la Torre Roja. Les restes recuperades només han permès constatar la presència d'un total de 8 tàxons —3 cereals, 3 lleguminoses, 1 fruiter i 1 mala herba.

La Fase 2 (v-iv aC) es troba caracteritzada únicament per quatre únics taxons: l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*), el blat nu (*Triticum aestivum/durum*), la llentia (*Lens culinaris*) i un possible pèsol (cf. *Pisum sativum*). Aquestes dades, tot i ser minses, són força rellevants, atès que hi ha pocs estudis per a aquest període (López, 2006). Aquestes espècies es documenten en jaciments amb fases de l'ibèric antic, com Can Xercavins i Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès), Font de la Canya (Avinyonet del Penedès), Illa d'en Reixac (Ullastret) i els Vilars (Arbeca).

Durant la Fase 3 (iii aC) els taxons documentats són l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*), el blat nu (*Triticum aestivum/durum*), la pisana (cf. *Triticum dicoccum*), la guixa (*Lathyrus* cf. *sativus*) i el margall/zitzània (*Lolium* sp.).

Finalment, durant la fase 4 (i aC), es documenta, tot i que molt pobrament, el consum del blat nu (*Triticum aestivum/durum*), l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*) i un fruiter, el raïm (*Vitis vinifera*), tots tres àmpliament documentats durant l'època romana, com a Can Gambús (Sabadell), Torrebonica (Terrassa) i Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès).

Les dades recuperades al jaciment de la Torre Roja confirmen que el pes de la producció agrícola recau en els cereals d'hivern, com el blat nu i l'ordi vestit, complementada per altres cereals, com la pisana i els mills, així com les lleguminoses —llenties, pèsols i guixes.

		Fase 2	Fase 3	Fase 4	Total
Hordeum vulgare	ordi vestit	1	8	2	11
fragm. Hordeum vulgare	fragm. ordi	2	1		3
Triticum aestivum/durum	blat nu (comú/dur)	1	1	3	5
cf. Triticum dicoccum	pisana		1		1
Hordeum/Triticum	ordi/blat			3	3
fragm. Hordeum/Triticum	fragm. ordi/blat			10	10
cf. Lathyrus sativus	guixa		2		2
Lens culinaris	llentia	2			2
fragm. Lathyrus/Vicia	fragm. guixa/veça	1			1
cf. Pisum sativum	cf. Pèsol	1			1
Vitis vinifera ssp vinifera	raïm			1	1
Lolium sp.	margall, zitzània		1		1
indeterminat			2		2
fragm. indeterminat		1			1
fragm. planta llenyosa		1	4		5
	total	10	20	19	49

Figura 16. Taula general de resultats carpològics de la Torre Roja, campanyes 2004-2005 (López, 2006)

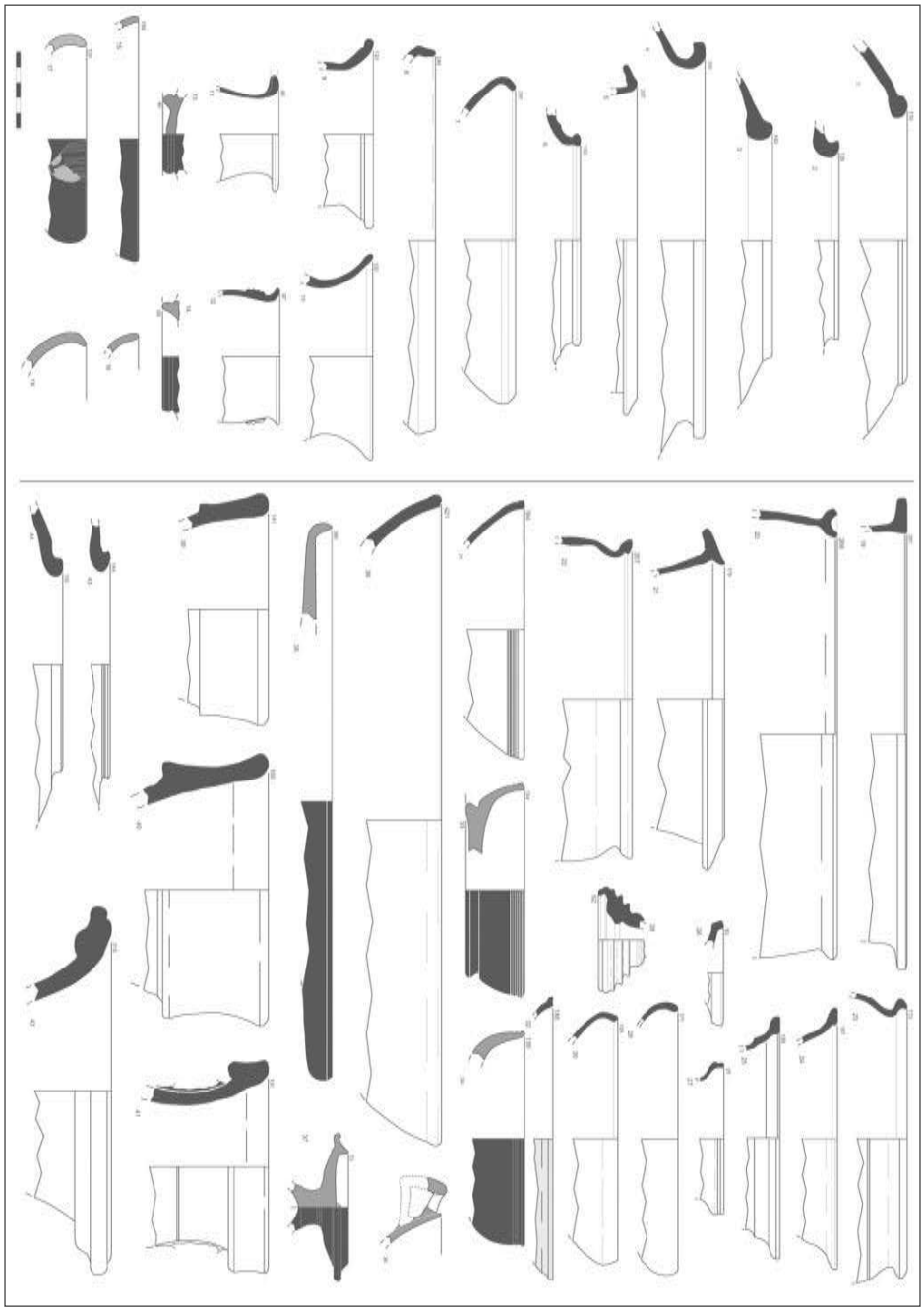

Figura 17. Materials ceràmics de la Fase 1 (esquerra) i de la Fase 2 (dreta): produccions locals —àmfores i ceràmiques ibèriques— i importacions —àmfores i vaixella

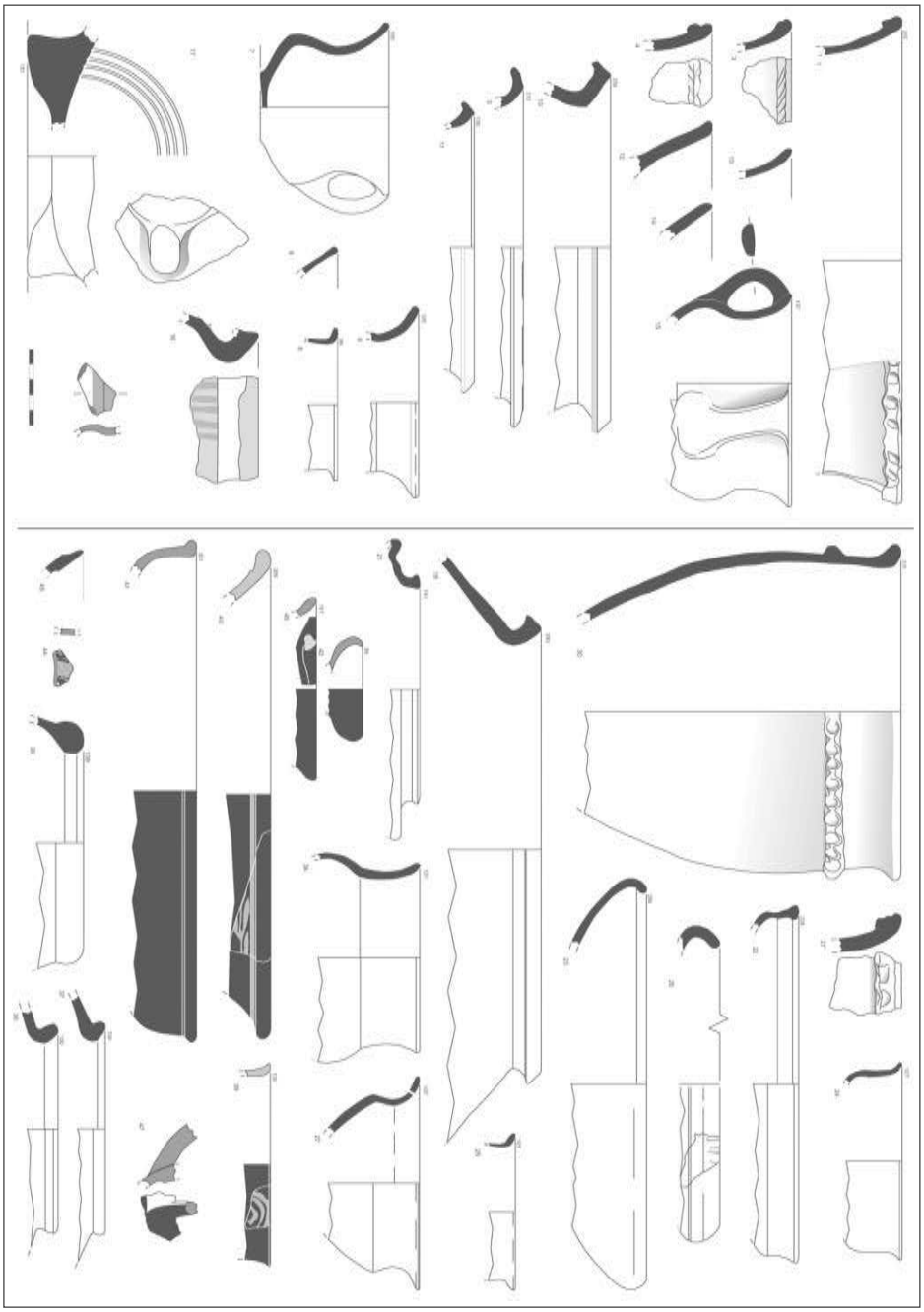

Figura 18. Selecció de materials ceràmics de la Fase 3 (esquerra) i de la Fase 4 (dreta): produccions locals —àmfores i ceràmiques ibèriques— i importacions —àmfores i vaixella

Conclusions

El resultat de les actuals excavacions a la Torre Roja, sumats a la recerca que ja s'hi havia desenvolupat durant les darreres dècades del segle passat, ens dibuixen un present enriquidor i un futur força prometedor, molt especialment per a l'iberisme. Potser des del punt de vista de l'aportació a l'arqueologia medieval els resultats poden semblar més pobres, encara que, com hem vist, es planteja un tipus d'ocupació que inicialment a l'àrea vallesana sembla més freqüent a la plana, i en tot cas sí que ens aporta dades sobre un període que en termes generals resulta mal, o com a mínim poc conegut com és aquesta època entre els segles viii i xi.

Tornant sobre l'ocupació ibèrica, voldríem destacar alguns trets del jaciment que creiem interessants pel fet que poden aportar dades rellevants en els estudis futurs. D'una banda tenim l'àmbit geogràfic, la serralada Prelitoral, un espai que històricament ha quedat molt al marge de la recerca —la major part de projectes s'han orientat als *oppida* de la serralada Litoral—, fins al punt que actualment és l'únic *oppidum* en curs d'estudi dins d'aquesta àrea. D'altra banda, sembla cada cop més clar que ens trobem davant d'un poblat que vertebraria, al llarg de la seva vida, l'organització de l'àrea de la vall mitjana de la Riera de Caldes i que a partir de l'ibèric ple esdevindria un nucli de segon ordre dins la tipologia proposada per al món ibèric del nord-est peninsular (Asensio *et al*., 2001; Sanmartí, Santacana, 2005) que, per què no, podria haver exercit un control més enllà d'aquest àmbit geogràfic restringit i abastar una àrea més extensa de l'interior de la Laietània. Aspectes com les dimensions, la qualitat i quantitat de les importacions ceràmiques que s'hi documenten, l'abandonament progressiu al llarg del segle iii aC dels poblats més propers o la forquilla cronològica que abasta podrien ser indicatius d'aquesta importància.

Aquest darrer tret, relatiu a la dilatada ocupació de l'assentament, és també força rellevant i, de fet, fa de la Torre Roja un jaciment excepcional fins i tot fora del territori laietà, atès que rara vegada els poblats ibèrics depassen el meridià de la primera centúria abans de la nostra era, com a màxim. En aquest sentit, es tracta d'un jaciment que ens pot donar moltes claus per entendre dos fenòmens que en la darrera dècada estan generant un gran interès, com són el procés d'iberització i el procés d'implantació del model social, econòmic, polític i cultural romà (vegeu Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2000; Py, 2004; Sanmartí, Santacana, 2005; Belarte, Sanmartí, 2007).

Un darrer aspecte que no voldríem deixar de comentar, encara que sigui de manera molt breu, és precisament aquesta fase de l'ibèric final que, en gran mesura, és la que atorga al jaciment una especificitat més clara. Resulta del tot evident que no podem obviar en la configuració del poblat del segle i aC la influència i l'impacte de la presència romana sobre el solar ibèric; seria del tot absurd i il·lògic fer-ho. Com absurd i il·lògic seria avaluar aquest influx exterior en uns termes propis d'un discurs purament colonialista, tot entenent aquí el colonialisme com aquella ideologia imperialista desenvolupada al segle xix. Dissortadament, aquesta òptica colonialista té un cert predicament en l'estudi arqueològic dels processos succeïts, *grosso modo*, durant els segles ii i i aC, a partir d'una anàlisi esbiaixada de les dades arqueològiques i de la seva contextualització històrica, com ja ha estat assenyalat en una altra ocasió (Fortó *et al*., en premsa). En la mesura que no compartim aquesta perspectiva, i tot reconeixent que determinats elements tenen una filiació romana o són conseqüència directa de la presència de l'exèrcit i l'administració romans sobre el territori —determinades produccions ceràmiques, l'ús

de la *tegula* i dels *dolia*, l'encunyació de moneda o l'aparició de nous objectes—, creiem que el conjunt de la cultura material documentada evidencia un substrat indígena que no es pot obviar —sistemes constructius, el gruix del repertori ceràmic i de la seva tecnologia o determinats elements de cultura material, entre d'altres— i que fins i tot sembla accentuar-se en determinades pràctiques que es relacionen amb aspectes ideològics —com poden ser els enterraments perinatals en l'àmbit domèstic o l'aparició de grafits en llengua ibèrica.

Bibliografia

Museu d'Arqueologia de Catalunya (2000) *La formació d'una societat provincial. La component ibèrica a les fundacions romanes del nord-est de la Hispania Citerior*. [Tarragona]: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 11-181. (Empúries; 52)

Almagro, M.; Serra Ràfols, J.; Colominas, J. (1945) *Carta Arqueológica de España. Tomo II. Barcelona*. Madrid: CSIC.

Asensio, D.; Belarte, C.; Sanmartí, J.; Santacana, J. (1998) "Paisatges ibèrics: tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple". A. *Actas del Congreso Internacional: Los Iberos, Príncipes de Occidente*. Barcelona, p. 373-385.

Asensio, D.; Francès, J.; Ferrer, C.; Guàrdia, M.; Sala, O. (2001) "Formes d'ocupació del territori i estructuració econòmica al sud de la Laietània". A: Martín, A.; Plana, R. *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya- Ullastret, p. 227-252.

Asensio, D.; Cela, X.; Miró, C.; Miró, M.; Revilla, E. (2009) "El nucli ibèric de Montjuïc. Homenatge a Josep Calassanç Serra i Ràfols". *QUARHIS* [Museu d'Història de Barcelona], núm. 5, p. 14-85.

Balaguer, V. (1850) *Una espedición a San Miguel del Fay*. Imprenta A. Brusi. <http://books.google.es/books?id=QyxEvyKr0NkC&dq=%22Una+espedicion+a+San+Miguel+del+Fay%22&source=gbs_navlinks_s> [Consulta: 17 novembre 2010].

Barberà, J.; Sanmartí, E. (1982) *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (1974, 1975, 1977, 1981)*. Barcelona: Diputació de Barcelona. (Monografies Arqueològiques; 1)

Belarte, C.; Sanmartí, J. (ed.) (2007) *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*. Barcelona: Universitat de Barcelona – ICAC. (Arqueomediterrània; 9)

Belarte, C. (1997) *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Arqueomediterrània; 1)

Caixal, A.; Pancorbo, A. (2004) "El castell de Godmar (Callús, Bages). Evidències arqueològiques i estudi dels materials". A: Genera, M. (coord.) *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Vol. 3, p. 1015-1025.

Coll, R.; Montlló, J.; Bosch, M. (2004) "El poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, el Maresme). Vuit anys de recerca (1992-2000)". *Fonaments* [Catarroja: Afers], núm. 10/11, p. 161-212.

Duran, M.; Mestres, I.; Principal, J. (2004) "El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona)". A: Genera, M. (coord.) *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Vol. 3, p. 423-442.

Estrada, J. (1969) *Vías y poblamiento romano en el territorio del àrea metropolitana de Barcelona*. Cuaderno de edición limitada para uso interno. Comisión de Urbanismo de Barcelona, Ayuntamiento de Barcelona.

Farías, V. (2003) "Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos ix-xiii). Un inventario a partir de las fuentes escritas". A: *Acta historica et archaeologica medievalia*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2002-2003, p. 23-50.

Ferrer, C.; Rigo, A. (2003) *Puig Castellar. Els ibers a Santa Coloma de Gramenet. 5 anys d'intervenció arqueològica (1998-2002)*. Santa Coloma de Gramenet: Museu Torre Balldovina. (Monografies Locals; 2)

Folch, J.; Menéndez, X.; Miró, C.; Puche, J. M.; Revilla, E.; Sorribes, E. (1988) "El poblat ibèric de la Torre Roja i el conjunt termal de Caldes de Montbui (Vallès Occidental)". A: *Tribuna d'Arqueologia, 1987-1988*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 153-162.

Folch, J.; Menéndez, X.; Miró, C.; Revilla, E. (1995) *Memòria d'excavació al poblat ibèric de la Torre Roja. Caldes de Montbui (Vallès Oriental). 1984-1987*. Caldes de Montbui, gener de 1995. [Memòria inèdita]

Fortó, A.; Maese, X.; Pelegero, B.; Pisa, J.; Vidal, A. (2004) "El poblat ibèric de la Torre Roja (Caldes de Montbui - Sentmenat)". *Lauro*. [Museu de Granollers], núm. 26-27, p. 5-18.

Fortó, A.; Vidal, A. (2009) "En los orígenes de Sant Julià de Lòria (Andorra). Las evidencias de ocupación durante la antigüedad tardía y la alta edad media (ss. v-xii d.C.)". A: Quirós, J. A. (ed.) *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 253-262. (Documentos de Arqueología e Historia; 1)

Fortó, A.; Martínez, P.; Muñoz, V. (2009) "Los yacimientos del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) y de Ca l'Estrada (Canovelles), dos ejemplos de asentamiento agrícola entre los siglos v y xiii dC en el entorno de Granollers (Vallès Oriental, Barcelona)". A: Quirós, J. A. (ed.) *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 263-274. (Documentos de Arqueología e Historia; 1)

Fortó, A.; Martínez, P.; Muñoz, V. (en premsa) "Assentaments al límit del sistema de la villa". *Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana (Lleida, 28 al 30 de novembre de 2007)*. Lleida.

Francès, J.; Pons, E. (1998) "L'hàbitat del bronze final i la primera edat del ferro a la Catalunya litoral". *Cypsela*. [Girona], núm. 12, p. 31-46.

Francès, J. (2000) "Características y evolución de los hábitats de la primera edad del hierro en la depresión prelitoral catalana". A: Buxó, R.; Pons, E. (dir.) *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental, Actualitat de l'arqueologia de l'Edat del Ferro*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 33-42. (Sèrie Monogràfica; 19)

Francès, J. (coord.) (2002) *Limes* [Cerdanyola del Vallès], núm. 8: *L'assentament Ibèric de la Facultat de Medicina de la UAB (Cerdanyola del Vallès)*.

López, A.; Riera, M. (2004) "Resultats de les excavacions de 1997 a 2001 a l'*oppidum* del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)". A: Genera, M. (coord.) *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*. Vol. 2, p. 267-282.

López, D. (2006) *Informe de l'estudi arqueobotànic de les llavors i fruits al jaciment arqueològic de la Torre Roja*. Vilafranca del Penedès [Informe inèdit]

Martí, C. (2009) *Informe numismàtic del jaciment de la Torre Roja, Caldes de Montbui*. Mataró. [Informe inèdit]

Mayer, M.; Rodà, I. (1984) *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

Mestres, J. (2003) *Resultats de la datació radiocarbònica d'un os de la Torre Roja (Caldes de Montbui - Sentmenat)*. Universitat de Barcelona. [Informe inèdit]

Miró, C.; Folch, J.; Menéndez, X. (1998) "El procés de romanització al curs mitjà de la riera de Caldes (Vallès Occidental): estat de la qüestió". A: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior: Homenatge a Josep Estrada i Garriga*. IEC, p. 59-67. (Ítaca: Quaderns Catalans de Cultura Clàssica. Annexos; 1)

Monleón, A.; Saula, O. (1992) *Memòria d'excavació al poblat ibèric de la Torre Roja. Caldes de Montbui (Vallès Oriental). Estiu 1992*. Caldes de Montbui, novembre de 1992. [Memòria inèdita]

Morell, N. (2006) "Forjant el passat: recerques arqueològiques entorn la metal·lúrgia del ferro al Serrat dels Tres Hereus". *L'Erol. Revista cultural del Berguedà*. [Berga], núm. 91, p. 19-23.

Morer, J.; Rigo, A.; Barrasetas, E. (1998) "Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt". A: *Tribuna d'Arqueologia, 1996-1997*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 67-98.

Moreu-Rey, E. (1961) *La rodalia de Caldes de Montbui: repertori històric de noms de lloc i de persona*. Barcelona: Teide.

Orri, E. (2006) *Anàlisi de les restes faunístiques recuperades al jaciment de la Torre Roja (campanyes 2004-2005)*. Barcelona. [Informe inèdit]

Payà, X.; Puig, F.; Reyes, T. (1994) "Primeres datacions dels nivells fundacionals d'*Aeso*". *Revista d'Arqueologia de Ponent*. [Universitat de Lleida], núm. 4, p. 151-172.

Pera, J. (1997) "*Iesso* i *Sigarra* en el marc de la romanització de la Citerior". *RAP*, núm. 7, p. 229-236.

Pera, J. (2003) "Epigrafia ibèrica a la ciutat romana de *Iesso* (Guissona, Segarra)". *RAP*, núm. 13, p. 237-255.

Pérez, A. (2002) "De nuevo sobre la ubicación de la ceca de Iltirke y el Tritetartemoron de *Sikarbi / Sikara*". *Studia E. Cuadrado*, *AnMurcia*, núm. 16-17, p. 253-262.

Py, M. (dir.) (2004) *Le quartier 30-35 de la ville de Lattara (fin IIIe – Ier s. Av. N. È.). Regards sur la vie urbaine à la fin de la Protohistoire*. *Lattara*, 17. Lattes: ADA Languedoc-Roussillon.

Roig, J. (2009) "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos vi al X)". A: Quirós, J. A. (ed.) *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 207-252. (Documentos de Arqueología e Historia; 1)

Ruiz, A.; Sánchez, A.; Bellón, J. P. (2004) "The history o Iberian Archaeology: one archaeology for two Spains". A: Schlanger, N. (ed.) *Ancestral Archives. Explora-*

tions in the History of Archaeology. Poster Exhibition 2004 (Goeteborg Conference). Area IV. Archives of European Archaeology. <http://www.area-archives.org/posters.html> [Consulta: 17 novembre 2010]

Sala, Ll.; de Montes, A. (1961) "Elementos para la Carta Arqueológica del Valle Medio de la Riera de Caldes de Montbuy". A: *Actas del VIII Congreso Nacional de Arqueología*. Barcelona.

Sanmartí, J. (1993) "Els jaciments ibèrics de la vall mitjana de la riera de Caldes". *Gala* [Sant Feliu de Codines], núm. 2, p. 159-206.

Sanmartí, J.; Santacana, J. (2005) *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

Sanmartí, J.; Asensio, D.; Belarte, C.; Martín, A.; Santacana, J. (2007) "La iberització a la Catalunya costanera i central". A: *Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental, Arqueomediterrània 9*, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 145-164.

Subirà, E.; Ruiz, J. (2005) *Estudi antropològic de les restes excavades en la campanya de 2004 al jaciment de la Torre Roja*. Bellatera. [Informe inèdit]

Subirà, E.; Ruiz, J. (2009) *Estudi antropològic de les restes excavades en les campanyes de 2005 i 2006 al jaciment de la Torre Roja*. Bellaterra. [Informe inèdit]

Valenzuela, S.; Valenzuela, L.; Nadal, J. (2008) *Estudi faunístic del jaciment de la Torre Roja (campanyes 2006-2007)*. Barcelona. [Informe inèdit]

Zamora, D. (2007) "L'oppidum de Burriac: centre del poder polític de la Laietània ibèrica". *Laietania* [Museu de Mataró], núm. 17, 2006-2007.